

**Міністерство освіти і науки України
Чернівецький національний університет
імені Юрія Федьковича**

Факультет історії, політології та міжнародних відносин

Кафедра всесвітньої історії

**Понтифікат Григорія I Великого і формування папської теократії
Дипломна робота
Рівень вищої освіти – другий (магістерський)**

Виконав:

студент 2(м) курсу, групи 601

Спеціальності 032 Історія та археологія

Данилів Микола Володимирович

Керівник: д.і.н., доцент Боднарюк Б. М.

До захисту допущено:

Протокол засідання кафедри № 4

від « » листопада 2025 р.

Зав. кафедри _____ професор Сич О.І.

Чернівці – 2025

АНОТАЦІЯ

до дипломної роботи другого (магістерського) рівня вищої освіти,
здобувача вищої освіти 601 гр. факультету історії, політології та міжнародних
відносин

Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича

Спеціальність 032 - Історія та археологія

Чернівецький національний університет імені Юрія Федьковича,

м. Чернівці, 2025 р.

Даниліва М. В.

**на тему: «ПОНТИФІКАТ ГРИГОРІЯ І ВЕЛИКОГО І ФОРМУВАННЯ
ПАПСЬКОЇ ТЕОКРАТІЇ»**

Магістерська робота присвячена глибокому й багатоплановому дослідженню впливу діяльності Папи Григорія І (Двоєслова) на становлення моделі папської теократії в Західній Європі. Автор висвітлив процес становлення Григорія І як церковного діяча, проаналізовані соціокультурні та історичні передумови його походження, шлях у монастирське життя, чернечий досвід і специфіка його призначень, зокрема до ролі папського легата, а також ключові адміністративні й організаційні ініціативи до обрання папою. Охарактеризовано творчу спадщину понтифіка з огляду на його вчення про Церкву, пастирське служіння й роль папи, досліджено зовнішню політику Григорія І: його дипломатична активність, відносини з варварськими королівствами, а також взаємини з Візантійською імперією.

Ключові слова: Григорій Великий, папська теократія, папоцезаризм, богослов'я, дипломатія.

ABSTRACT

for the Master's thesis (second level of higher education)
submitted by a student of group 601,
Faculty of History, Political Science and International Relations
Yuriy Fedkovych Chernivtsi National University
Specialty 032 – History and Archaeology Yuriy Fedkovych Chernivtsi National
University, Chernivtsi, 2025

Danilyv M. V.

**Topic: «THE PONTIFICATE OF GREGORY THE GREAT AND THE
FORMATION OF PAPAL THEOCRACY»**

The master's thesis is devoted to a profound and multifaceted study of the influence exerted by Pope Gregory I (the Dialogist) on the development of a model of papal theocracy in Western Europe. The author traces Gregory I's rise as a church leader, analyzing the sociocultural and historical preconditions of his origin, his path into monastic life, his monastic experience, and the specifics of his appointments, including his role as papal legate, as well as his key administrative and organizational initiatives before being elected pope. The creative legacy of the pontiff is characterized through his teachings about the Church, pastoral ministry, and the role of the pope, while his foreign policy is also examined: his diplomatic activity, relations with barbarian kingdoms, and interactions with the Byzantine Empire.

Keywords: Gregory the Great, papal theocracy, papal caesarism, theology, diplomacy.

Кваліфікаційна робота містить результати власних досліджень. Використання ідей, результатів і текстів наукових досліджень інших авторів мають посилання на відповідне джерело.

_____ М. В. Данилів

Заява

Студент, Данилів М. В.

Номер студентської книжки: _____

Я заявляю, що наукова робота: Понтифікат Григорія I Великого і формування папської теократії

Була підготовлена виключно мною, * і:

А. Не порушує авторські права третіх осіб у відповідність із законом про авторське право.

Б. Повністю або частково була використана в якості основи для отримання диплому про вищу освіту або наукового ступеня мною чи іншою особою.

1) Крім того, я заявляю, що надана мною для перевірки електронна версія роботи збігається з друкованою.

Даною заявою я підтверджую, що був, (-ла) проінформований, (-а) про права та обов'язки студента,(-ки) Університету, про правила, що стосуються перевірки оригінальності наукових робіт. Тому я заявляю, що я згоден,(-на) на обробку моїх письмових робіт у відповідності з антиплагіатними процедурами Університету, а також на архівування цих робіт в базі даних інтернет системи Turnitin Similarity згідно з антиплагіатними правилами і процедурами Університету.

Я також свідомий, (-ма) того, що у випадку, якщо робота написана мною, за рішенням Комісії університету буде містити факти, які суперечать умовам зазначеним у цій заяві, або, якщо коефіцієнти виходять за межі гранично допустимих норм (згідно **Додатку 2**), робота буде повернута на доопрацювання.

Дата

Підпис

*Беручи до уваги істотний внесок з боку керівника наукової роботи.

З М І С Т

ВСТУП	3
РОЗДІЛ 1. Становлення Григорія Двоєслова як церковного діяча	22
РОЗДІЛ 2. Папа Григорій Двоєслов як теолог	44
РОЗДІЛ 3. Діяльність Григорія I на міжнародній арені	
та формування ідеї папоцезаризму	67
ВИСНОВКИ	92
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ	98

ВСТУП

Дослідження понтифікату Григорія I Двоєслова¹ (590–604 pp.) та процесів формування папської теократії є надзвичайно важливим для сучасної історичної науки. Саме за його понтифікату Папа Римський перетворився з духовного керівника на впливову політичну і духовну інстанцію, яка могла впливати на події не лише у Римі, а й у ширшому середньовічному світі. Григорій I, znаний як Григорій Великий, здійснив значні адміністративні, церковні та місійні реформи, заклавши підвалини концепції теократичного папства, де духовна влада поєднувалася з політичним впливом. Вивчення цього періоду дозволяє глибше зрозуміти природу папської влади, механізми її легітимації та роль у формуванні середньовічної політичної культури.

Актуальність теми обумовлена й тим, що, хоча постать Григорія I широко досліджується, його роль у становленні папської теократії залишається в багатьох працях лише частково висвітленою. Дослідники часто концентруються на окремих аспектах його діяльності — пастирських настановах, литургійних реформах або адміністративній діяльності — тоді як комплексний аналіз взаємозв'язку цих сфер із розвитком ідеї теократії ще недостатньо опрацьований. Тому важливо системно розглянути діяльність Григорія I у контексті формування нової моделі папської влади, щоб показати, як його рішення вплинули на подальший розвиток інституту Папи Римського.

Період служіння Григорія I також був часом суттєвих змін у політичному та соціальному житті Західної Європи. Після падіння Західної

¹ Папу Григорія Великого (Григорія I) називали Двоєсловом (лат. *Dialogus*, грец. *Διάλογος*) через його твір «Двоєслови» або «Діалоги» (*Dialogi*). Назва «Двоєслов» походить саме від цього твору — «Діалоги про життя і чудеса італійських отців» (*Dialogorum libri IV*). У ньому Григорій у формі діалогу (розмови) з дияконом Петром описує життя, чесноти та чудеса італійських святих, зокрема святого Бенедикта Нурсійського. Тому прізвисько «Двоєслов» буквально означає «той, хто пише або говорить у формі двох співрозмовників», тобто «автор діалогів».

Римської імперії на теренах Італії формувалися нові політичні утворення, а варварські королівства дедалі більше впливали на регіональні процеси. У таких умовах релігійні інституції набували особливої ваги як джерела стабільності та морального авторитету. Григорій I не лише керував духовними справами церкви, а й активно втручався в політичні процеси: встановлював дипломатичні контакти з візантійським імператором, лангобардами та іншими правителями. Це дозволяє розглядати його діяльність як приклад ранньої теократичної практики, коли духовна влада поєднувалася з політичним впливом, що мало довготривалі наслідки для середньовічної Європи.

Не менш важливим є культурно-ідеологічний вимір діяльності Григорія I. Його праці, листи та пастирські настанови заклали основи морально-політичної думки середньовіччя, формували уявлення про обов'язок християнського правителя та роль духовної влади у підтримці порядку й справедливості. Дослідження цього аспекту дозволяє простежити, як папська ідея теократії впливала на формування середньовічного світогляду, моральні норми та уявлення про взаємозв'язок церкви і держави.

Таким чином, тема магістерської роботи є актуальною не лише для історії церкви, а й для ширшого вивчення середньовічної Європи. Аналіз понтифікату Григорія I і процесів становлення папської теократії допомагає зрозуміти, як формувався новий тип влади, яку поєднували духовний авторитет і політичний вплив, оцінити роль папства у державотворчих процесах і політичній культурі, а також простежити, як ці зміни вплинули на подальший розвиток християнського світу.

Хронологічні межі дослідження визначено періодом 590–604 рр., що відповідає понтифікату Григорія Великого. Початок періоду (590 р.) зумовлений обранням Григорія папою, коли він розпочав реформування інституцій та зміцнення авторитету папи як духовного й політичного лідера. Кінцева дата (604 р.) позначає його смерть, після якої розвиток папської теократії відбувався під впливом наступників і вже в іншому історичному

контексті. Таке хронологічне обмеження дозволяє зосередитися на безпосередніх діях Григорія Великого, що заклали основу теократичного устрою Римської церкви, а також враховує ширший контекст VI ст., зокрема занепад Західної Римської імперії та утвердження Риму як духовного центру.

Об'єктом дослідження є папська влада в період пізньої античності та раннього Середньовіччя, зокрема її політичні, духовні та адміністративні прояви у системі суспільних і церковних відносин VI–VII ст.

Предметом дослідження є діяльність Григорія Великого (590–604 рр.) у процесі формування папської теократії, зокрема його реформи, політична практика, богословські ідеї та адміністративні ініціативи, що сприяли утвердженню верховної влади Папи в церковно-державній системі Західної Європи.

Методологічна база роботи ґрунтується на поєднанні історико-критичного, джерелознавчого, текстологічного, дискурсивного та інституційного методів аналізу, що у своїй сукупності дозволяють комплексно дослідити як практичні, так і ідейно-організаційні аспекти діяльності Григорія Великого та їх вплив на формування папської теократії.

Історико-критичний метод застосовується для зіставлення різних типів свідчень (епістолярні пам'ятки, папські реєстри, літургійні тексти, хроніки) та виявлення їхнього ідеологічного забарвлення. Такий підхід дозволяє уникнути однобічності в оцінці політичної та духовної діяльності Григорія Великого.

Джерелознавчий і текстологічний аналіз. Дослідження спирається на критичне опрацювання першоджерел – листів і діалогів написаних Григорієм Великим. Текстологічний аналіз дає змогу простежити особливості риторики, термінології та аргументації, за допомогою яких Григорій вибудовував концепцію папського авторитету. Джерелознавчий підхід спрямований на виявлення походження документів, їх редакційних нашарувань і контексту створення.

Дискурсивний аналіз застосовується для вивчення способів легітимації папської влади у проповідях, посланнях і трактатах Григорія. Особливу увагу приділено мовним і богословським стратегіям, через які папа утверджував образ себе як «*servus servorum Dei*» — смиренного, але водночас верховного пастиря. Цей метод допомагає розкрити ідейно-ціннісну основу формування папської теократії.

Інституційний аналіз є ключовим методологічним підходом цієї роботи, оскільки дозволяє розглянути папство Григорія Великого як інституцію, що еволюціонувала в умовах політичної нестабільності VI–VII ст., зокрема охарактеризувати взаємини з іншими інституціями — імператорською владою, лангобардськими королівствами, монастирськими спільнотами та місцевими громадами. Це дає змогу простежити, як папська влада перетворювалася з духовної на адміністративно-політичну.

Інституційний аналіз у цьому дослідженні спрямований не лише на опис структур, а й на виявлення динаміки їхньої трансформації — як Григорій Великий адаптував старі римські адміністративні моделі до нової церковної реальності. Такий підхід дозволяє показати процес формування папської теократії як результат поєднання духовних і адміністративних механізмів влади.

Контекстуальний підхід дозволяє розглядати діяльність Григорія Великого в широкому політичному та культурному контексті: занепад візантійського контролю в Італії, лангобардська загроза, трансформація античних адміністративних традицій. Такий підхід забезпечує цілісне бачення процесу формування папської теократії як історично зумовленого явища.

Поєднання зазначених методів забезпечує комплексність дослідження: історико-критичний і текстологічний підходи дають змогу працювати зі змістом джерел, дискурсивний — виявити ідеологічну складову, а інституційний — відтворити реальні механізми влади. Така багаторівнева методологія дозволяє розглядати понтифікат Григорія Великого не лише як

релігійне, а й як політико-адміністративне явище, що стало фундаментом формування папської теократії.

Джерельна база дослідження. Незважаючи на обширну літературну спадщину, що дає підстави цілком справедливо назвати Григорія I письменником у повному значенні цього слова, передусім він був понтифіком і державним діячем. Свідченням цієї невтомної практичної діяльності є зібрання його листів [17]. Традиція упорядковувати листи у реєстри, по можливості в хронологічному порядку, а потім їх публікувати, походила від політиків і державних діячів Стародавнього Риму. Одним із найвідоміших прикладів таких збірок є епістолярій Плінія Молодшого. Цю давньоримську традицію було перейнято Римським Престолом від часу створення Ліберієм *scrinium*. Послання Римських єпископів збиралися й видавалися, однак багато з них не збереглося.

Дуже представницьке зібрання листів (*Registrum epistolarum*) Григорія I дає можливість охарактеризувати його діяльність незрівнянно краще, ніж будь-кого з понтифіків епохи пізньої Античності та раннього Середньовіччя. Іоанн Диякон описує те, що зберігалось у його час у Латеранській бібліотеці зібрання листів Григорія I, поділене на 14 книг, переписаних на папірусі, при цьому кожному року понтифікату відповідала одна книга, всередині якої листи класифікувалися за місяцями.

14-та книга залишилася незавершеною. Латеранський архетип Реєстру не зберігся, але до наших днів дійшли три великі зібрання, а також численні дрібніші витяги (*excerpta*). Найбільше з відомих зібрань налічує 686 листів (три з них – копії, отже, усього 683), і було укладене під час понтифікату Адріана I (772-779). Аналіз листів Григорія I з метою реконструювати Латеранський реєстр здійснив Д. Норберг. Згідно з його дослідженням, окрім 847 автентичних листів із трьох великих зібрань, ще 10, які не увійшли до цих збірок, є безсумнівно справжніми. Таким чином, загальна кількість збережених листів становить 857. Норберг також запропонував тематичний поділ Реєстру на: (1) приватні листи, адресовані друзям, візантійському

імператору, його родині, східним патріархам, і (2) адміністративні, пов'язані з управлінням Церквою, а також присвячені політичним проблемам. Перші часто мають особистий характер і насичені риторичними зворотами: метафорами, антитезами, анафорами та паралелізмами. Другі більш стислі й написані сухою канцелярською мовою.

Окрім епістолярію, деякі автобіографічні відомості розсіяні й в інших творах Григорія I. При цьому існує також ціла низка джерел, що розповідають про життя і діяльність понтифіка, які є сучасними його понтифікату або близькими за часом.

Найраніше свідчення (594 р.), що містить інформацію про Григорія I, належить перу його сучасника – «батька французької історії» Григорія Турського [4, с. 283-285], диякон якого Агіульф був присутній у Римі при обранні понтифіка. Григорій Турський розповідає про обрання і висвячення Григорія I, а також наводить проповідь, виголошену ним перед народом під час лютої епідемії, що забрала життя багатьох римлян, у тому числі й Папи Пелагія II. Ця проповідь вважається автентичною, хоча вона не збереглася в інших джерелах.

Наступне за хронологією свідчення належить також сучасникові Григорія I – першому вченому-енциклопедисту доби Середньовіччя Ісидору Севільському. Написана ним у 610 р. книга «Про знаменитих мужів» («*De viris illustribus*»), яка продовжує традицію подібних творів Ієроніма та Геннадія Марсельського, містить короткі біографічні довідки про християнських письменників і поетів. Старший брат Ісидора, Леандр Севільський, особисто знав Григорія, познайомившись із ним ще до його обрання на Римську кафедру, коли той був апокрісіарієм у Константинополі. Ісидор подає характеристику життя і діяльності Григорія, а також повідомляє про його твори, про які відгукується з надзвичайною похвалою [15].

Наступне джерело про Григорія I – праця Беди Досточтимого «Церковна історія народу англів» [1, с. 32-50] («*Historia ecclesiastica gentis Anglorum*») – віддалене більш ніж на століття від понтифікату Папи й

датується 731 р. Окрім загальних біографічних відомостей, Беда докладно висвітлив діяльність місії, яку Григорій I направив до Англії на чолі з Августиним Кентерберійським, а також навів послання понтифіка, адресовані ним в Англію.

Агіографічний твір Беди Досточтимого «Житіє Святого Григорія Великого» («*Vita Sancti Gregorii Magni*») [1 а] є важливим джерелом для дослідження формування культу папи Григорія I Великого в англосаксонському середовищі. Попри невеликий обсяг, він відіграв значну роль у закріпленні авторитету понтифіка як святого й чудотворця.

Зміст твору не має характеру послідовної біографії. Беда концентрується переважно на духовному авторитеті та чудесах, приписуваних Григорію, що цілком відповідає агіографічній традиції доби. Особливе місце посідає розповідь про місію Августина Кентерберійського, надісланого Григорієм до Англії. Цей сюжет мав принципове значення для самого Беди, автора «*Historia ecclesiastica gentis Anglorum*», оскільки безпосередньо стосувався витоків християнства в англосаксонському світі.

Джерельною основою «Житія» стали як попередні свідчення (твори Ісидора Севільського, листи та «Діалоги» Григорія), так і усна традиція. Проте Беда свідомо не прагнув реконструювати історичні події понтифікату. Його метою було укріплення культу святого папи та створення взірця ідеального пастиря, що поєднує у собі монаший аскетизм, проповідницьку діяльність і піклування про Церкву.

Таким чином, твір Беди Досточтимого розглядається не стільки як історична біографія, скільки як агіографічна композиція, яка відображає релігійні й культурні потреби англосаксонського суспільства VIII ст. Його значення полягає у формуванні образу Григорія I Великого як покровителя Англії та ідеального християнського пастиря.

При цьому певним чином парадоксальним залишається факт, що, попри культ Григорія I, встановлений одразу після його смерті, перше житіє понтифіка з'явилося лише в другій половині VIII ст. Це найдавніше

життєписання «Житіє Святого Григорія» («*Vita Sancti Gregorii Papae*») належить Павлу Диякону [8], одному з найближчих сподвижників Карла Великого.

Найповнішим середньовічним життєписом папи Григорія I є «Житіє Святого Григорія великого» («*Vita sancti Gregorii Magni*»), укладене Іоаном Дияконом [16] наприкінці IX ст. за дорученням папи Іоанна VIII.

У своїй праці автор спирався на житіє Павла Диякона, значно його розширивши й доповнивши новими відомостями. До джерельної бази були залучені листи понтифіка (*Registrum epistolarum*), «Діалоги» та інші його твори. Іоан Диякон також збирав інформацію в Римі та монастирі св. Андрія, де зберігалися прижиттєві портрети Григорія і його батьків, що дозволило включити у текст опис зовнішності понтифіка.

Структурно твір складається з чотирьох книг. У перших книгах подано життєпис Григорія: походження, освіта, перебування у Константинополі як апокрісіарія, обрання на папський престол, пастирська та адміністративна діяльність. Значну увагу приділено реформам у церковному управлінні, відносинам із Візантією, а також місіонерській діяльності, зокрема відправленню місії Августина Кентерберійського до Англії. Водночас у тексті чільне місце займають численні оповіді про чудеса, які підкреслюють святість папи.

На відміну від агіографічного «Житія» Беди Досточтимого, праця Іоана Диякона має більш систематизований і наближений до історичного характер. Вона поєднує фактичний матеріал із легендарно-агіографічними елементами, відображаючи римське середовище кінця IX ст. Завдяки авторитетові Іоана Диякона як співробітника папської курії його житіє набуло офіційного статусу та стало головним джерелом для подальшої середньовічної традиції вшанування Григорія I Великого.

Таким чином, «*Vita sancti Gregorii Magni*» Іоана Диякона становить собою синтез історичного наративу й агіографії, що визначив канонічний

образ понтифіка у латинській Церкві та справив значний вплив на поширення його культу в Західній Європі.

Історіографія проблеми. Упродовж XIX – початку XX ст. Григорій Великий розглядався передусім як святий отець Церкви і моральний взірець пастиря. Біографічні праці А. Дюшена, Й. Пельтця, Л. Мансі та інших католицьких істориків відтворювали його діяльність у межах церковної агіографії, підкреслюючи благочестя, милосердя і ревність у зміцненні віри. Папська влада в цих дослідженнях постає як божественно санкціонована і майже поза історичним контекстом.

Фундаментальне дослідження французького науковця Л. Дюшена «*Le Liber pontificalis: texte, introduction et commentaire*» («Книга понтифіків: текст, вступ і коментар») [67]. Автор критичного видання подав не лише латинський текст, але й докладний історико-критичний коментар до біографій римських єпископів, зокрема Григорія Великого. У вступі й коментарях Дюшен розглядає походження текстів, джерела, хронологічні питання й ступені надійності окремих записів – тобто дає методологічні підстави для критичного використання «*Liber Pontificalis*» при вивченні образу та ролі Григорія в церковному і політичному житті ранньосередньовічної Європи.

У 1924 р. дослідник видав синтетичну працю, присвячену історії Християнської церкви у VI ст. [66] – саме періоду понтифікату Григорія I. Тут Дюшен проаналізував соціально-політичний контекст Італії, організацію церковних структур, відносини Риму з варварськими державами та Візантією. Автор зокрема пояснив які структурні й політичні передумови сприяли посиленню ролі римського єпископа у цьому столітті. Загалом вчений змалював широкий історичний фон; навів багатий статистичний і топографічний матеріал (археологія/топографія). Разом з тим, слід відзначити що праця має оглядовий характер і не завжди дає глибокий текстологічний аналіз окремих грегорианських написів; інтерпретації інколи датуються поч. XX ст.

П'єр Батіффоль у монографії «Saint Grégoire le Grand» («Святий Григорій Великий») [52] представив критично-аналітичний портрет папи Григорія I. Автор приділи значну увагу духовному й літургійному вимірам постаті понтифіка (детально охарактеризував його проповіді, «Діалоги»), докладно розглянув адміністративну та місійну діяльність церковного ієрарха. Крім того, автор висвітлив такий аспект як поєднання релігійної програми Григорія з реальними владними практиками. В плані методики Батіффоль опирався на традиційні джерела: листи Григорія, «Liber Pontificalis», ранню середньовічну хроністику, а також на критичні видання свого часу; особливу увагу вчений приділив інтерпретації богословської риторики як чиннику авторитету понтифіка. Загалом праця є комплексним дослідженням життєвого і творчого шляху папи, в якій здійснено детальний літургійно-богословський аналіз і культурно-історичну інтерпретацію мотивів грегоріанської політики. Автор продемонстрував ґрунтовне знання першоджерел, що робить цю книгу особливо корисною і цінною для висвітлення біографії очільника Церкви.

Монографія Ф. Даддена «Gregory the Great, His Place in History and Thought» («Григорій Великий, його місце в історії і думці») [68] розглядає постать папи Григорія I Великого у широкому історико-інтелектуальному контексті. Автор прагне визначити місце Григорія в історії західної церковно-релігійної думки, поєднуючи біографічний наратив з глибоким аналізом його богословських і пастирських творів. Центральна лінія дослідження – осмислення особистості Григорія як фігури, що поєднала теоретичні уявлення про церковну владу з конкретною практикою управління церквою та суспільством.

Методологічно Дадден поєднує текстологічний аналіз основних творів (епістолярій, «Regula pastoralis», «Dialogi») з інституційно-історичним підходом. Він приділяє увагу не лише змісту богословських аргументів Григорія, а й тому, як ці аргументи трансформувалися в управлінські практики. Особливу роль автор відводить епістолярній діяльності папи як

інструменту розширення його впливу — як у релігійному, так і в політичному вимірах.

Щодо проблеми формування папської теократії, Дадден робить акцент на трьох взаємопов'язаних моментах: 1) теологічному обґрунтуванні духовного авторитету Римського єпископа; 2) інституційному розширенні папської компетенції в умовах послаблення імперської адміністрації; 3) практичних діях Григорія в політиці (координація оборони, делегування місіонерських і адміністративних повноважень). На відміну від апологетичних інтерпретацій, Дадден підкреслює складність процесу: теократія постає не як виключно ідеологічний проєкт, а як результат поєднання ідей, можливостей і необхідностей епохи.

Серед наукових здобутків праці — детальна реконструкція аргументативних ліній Григорієвих творів, яка допомагає зрозуміти, як богословські формули (наприклад, у вченні про пастирську відповідальність та уявленнях про церкву) були інтерпретовані й використані для легітимації розширених папських ролей. Дадден також вдало показує, як конкретні історичні обставини — загроза лангобардів, розрив імперських структур, потреба в координованому управлінні — створили поле для практичної реалізації ідей, близьких до теократичних.

Водночас монографія має важливі обмеження. По-перше, інтерпретація Даддена іноді надто тяжіє до інтелектуальних мотивів — причинно-наслідкові лінії між текстовими аргументами і політичними наслідками інтерпретуються як прямиші, ніж це впливає з джерел. По-друге, автор значною мірою обходить соціально-економічний аналіз: питання ресурсної бази папства, соціальної динаміки римського населення та роль місцевих елітів у становленні практичної влади папи розглянуті недостатньо. Це зменшує можливість пояснити, чому саме в цей період теократичні інструменти виявилися ефективними.

Крім того, Дадден приділяє мало уваги порівняльним аспектам — зокрема, взаємодії з східною церковною практикою або з регіональними

західними моделями влади, що могли впливати на формування римської моделі.

Суттєвий внесок у сучасне розуміння постаті Григорія I Великого здійснив британський історик Дж. Р. Івенс [70]. Автор розглядає Григорія не лише як адміністратора чи реформатора, а насамперед як мислителя, який сформулював цілісну богословську концепцію пастирської влади, яка пізніше стала важливою ідеологічною підвалиною папської теократії. Вчений поєднує текстологічний аналіз із богословським синтезом, спираючись на твори «Regula Pastoralis», «Dialogi» та «Moralia» а також на значну частину листування понтифіка.

У центрі уваги Івенса – розуміння влади як морального служіння (*servitium*), що вкорінене у відповідальності пастиря за спасіння довірених йому душ. Така концепція, за Івенсом, становить характерну рису грегоріанського мислення: папа мислиться не як монарх чи правитель у земному сенсі, а як «перший серед служителів», покликаний до смиренного, але всеохопного керівництва християнською спільнотою. Саме ця морально-пастирська парадигма, на думку дослідника, уможливила поступовий перехід від духовної влади до більш інституційно закріпленого авторитету папства у наступні століття.

Особливу вартість монографії становить її спроба зв'язати грегоріанську богословську спадщину з інтелектуальним тлом пізньої античності. Івенс демонструє спадковість між латинською патристикою (особливо Августином і Касіодором) та грегоріанською концепцією церковного управління, водночас наголошуючи на інноваційності підходу Григорія у визначенні ролі пастиря як посередника між небесною і земною владою. У цьому вбачається виток тієї ідеї сакрального керівництва, яка у подальшому стане теоретичною основою папської теократії доби високого Середньовіччя.

Разом з тим, дослідження Івенса має певні обмеження. Його увага зосереджена переважно на богословському та моральному аспектах, тоді як

адміністративні, політичні та соціально-економічні чинники понтифікату Григорія залишаються поза докладним розглядом.

Значним етапом у розвитку сучасної історіографії про Григорія I Великого стала монографія Р. А. Маркуса «Gregory the Great and His World» («Григорій Великий і його світ») [83]. На відміну від богословсько-ідеалістичного підходу Дж. Р. Івенса, Маркус пропонує соціально-історичну інтерпретацію постаті папи, розглядаючи його понтифікат як феномен переходу від античного до середньовічного типу влади. Для дослідника Григорій – це не лише пастир і мислитель, а й адміністратор, політик, дипломат, який діє у кризових реаліях постримської Італії.

Основна теза Маркуса полягає в тому, що папство за Григорія стало ключовою інституцією соціальної стабілізації у період, коли старі імперські структури втратили ефективність. Папа постає не як теоретик теократії, а як практичний організатор церковно-громадського життя, який, керуючись моральним авторитетом, поступово перебирає на себе функції колишньої державної адміністрації. Дослідник уважно аналізує епістолярну спадщину понтифіка, показуючи, як у його листах поєднується богословська риторика смирення з ефективним управлінським реалізмом.

Маркус трактує Григорія як посередника між двома світами – пізньоантичним і середньовічним. Саме через діяльність такого типу, на думку автора, формується нова політична культура Заходу, у якій духовна влада Риму поступово набуває публічно-правового виміру. У цьому аспекті Маркус значно відходить від традиційної інтерпретації Григорія як першого «папи-теократа», наголошуючи, що теократія ще не існувала як ідеологічна система, а її витoki слід шукати у щоденній адміністративній практиці понтифікату.

В плані методології дослідження вирізняється міждисциплінарністю: Маркус залучає соціологічні, культурологічні й політичні підходи, використовуючи концепції комунікації влади та сакралізації авторитету. Значну увагу він приділяє питанню «григоріанського образу світу», у якому

моральна відповідальність, економічна діяльність та управління церквою постають як взаємопов'язані складники єдиної місії папи. Таким чином, Маркус не лише розкриває еволюцію інституційних механізмів папства, а й показує їхній духовно-моральний фундамент.

Загалом монографія Р. Маркуса є ключовою для сучасного розуміння процесу формування папської теократії, оскільки дає змогу вийти за межі суто богословського аналізу та побачити, як практичний досвід управління, опертий на ідеали християнського служіння, став основою нового типу церковно-політичної влади. Маркус, на відміну від Івенса, не шукає у Григорія системної теорії влади, але доводить, що саме його понтифікат створив умови для її появи. У такий спосіб дослідження поєднує соціальну історію, богослов'я та політичну теорію, пропонуючи цілісне бачення місця Григорія Великого в еволюції західного християнства.

Останнім етапом розвитку історіографічної думки про понтифікат Григорія I Великого є студія американського дослідника Дж. Демакопулоса «The Invention of Papal Authority: Gregory I and the Claims of the Universal Bishop» («Винахід папської влади: Григорій I та претензії універсального єпископа») [64]. Ця праця знаменує перехід від класичної біографічної та богословської традиції до постструктуралістського аналізу дискурсу влади. Демакопулос не розглядає Григорія як «засновника теократії» в традиційному сенсі, а досліджує, як у його риториці й адміністративній практиці конструюється сама ідея папського авторитету — як інтелектуальний і політичний винахід.

Ключова теза Демакопулоса полягає в тому, що «вселенська влада» Григорія Великого не була ані догматичною доктриною, ані юридично усталеною позицією, а радше стратегічною риторичною побудовою, покликаною зміцнити моральний і політичний вплив Римського престолу в умовах конфлікту з Константинополем. Автор показує, як Григорій свідомо уникав титулу *episcopus universalis*, проте водночас утверджував пріоритет римського єпископа через дискурс смирення та служіння. Таким чином,

папська влада, за Демакопулосом, не виникає як результат одномоментного богословського відкриття, а формується через перформативну силу тексту і комунікації, через листи, проповіді та дипломатичні звернення.

Методологічно праця спирається на сучасні підходи до аналізу релігійної влади – зокрема ідеї М. Фуко про «дискурс влади» та риторику як інструмент формування соціальної реальності. Демакопулос переконливо доводить, що Григорій створює нову модель церковного авторитету, у якій поєднуються моральна покора і практична централізація влади. Саме ця суперечлива взаємодія – між «служінням» і «пануванням» – і становить, за автором, справжній початок папської теократії, бо вона робить владу водночас духовно виправданою і політично дієвою.

Значення цієї праці для сучасної науки полягає у її здатності переосмислити традиційні уявлення про папство як інституцію, що поступово розвивалася від духовного до політичного лідерства. Демакопулос, на відміну від Івенса та Маркуса, не реконструює систему думок чи соціальних практик, а аналізує механізми символічного виробництва влади, тим самим пропонуючи нову інтерпретацію процесу становлення папської теократії — як явища, що народжується у сфері дискурсу, а не лише у політичній дії. Загалом праця Дж. Демакопулоса репрезентує сучасний рівень історіографічного осмислення Григорія Великого – не як «творця теократії» у вузькому сенсі, а як інтелектуального архітектора дискурсивної моделі влади, що згодом стане основою папської ідеології середньовічного Заходу.

Аналіз праць Дж. Івенса, Р. Маркуса і Г. Демакопулоса демонструє, як еволюціонувало наукове бачення Григорія Великого – від морально-богословського ідеалу до складного соціокультурного феномену влади. У Івенса переважає ідея служіння як джерела авторитету, у Маркуса – практичний аспект інституційного зміцнення папства, у Демакопулоса – дискурсивна конструкція влади як форми символічного панування. Разом ці три інтерпретації дають цілісну картину, що дозволяє розглядати

формування папської теократії не як одноразовий історичний акт, а як тривалий процес духовного, інтелектуального й політичного визрівання римського єпископату в добу пізньої античності.

Українська історіографія досліджуваної теми представлена публікаціями Б. Боднарюка і О. Кашука. Так, чернівецький історик Б. Боднарюк у своїй статті, присвяченій становленню цезаропапізму і папозеразиму як моделей розвитку Християнської церкви у структурі державної влади, зазначає, що після смерті імператора Юстиніана I Великого влада Візантії в італії зазнала краху під ударами варварів (переважно лангобардів), у Римі та Центральній Італії утворився вакуум політичної влади. Імператори вже не були здатні захищати столицю і країну, а лангобарди ще не мали достатньої сили, щоб завоювати всю територію. В умовах політичного хаосу й нестабільності суттєво зросла заснована на економічному і релігійно-моральному фундаменті політична влада пап як перша передумова подальшої провідної політики папоцезаризму; на рубежі античності й середньовіччя, між Візантією й германцями, римські понтифіки, крім духовних, перетворились у політичних керівників Італії [20, с. 52].

Як наголошує медієвіст, Папа Григорій I створив економічну могутність інституту панства й тим самим вагомо обґрунтував власні претензії на світську владу. Він також заклав фундамент майбутньої Папської держави. Папська служба милосердя – дияконія (була організована замість державного опікування бідних) сприяла тому, що папа одержав в римській міській адміністрації вирішальний вплив і перебрав на себе виконання значної частини державних функцій. Цей чинник знайшов свій вираз також у тому, що за Григорія населення Риму вперше обрало папу первосвященником. Внаслідок активної адміністративно-організаційної діяльності Григорія Великого було закладено основи церковної держави і створено базу переходу до політичного універсалізму. Вчений констатує, що його понтифікат одночасно із завершенням будівництва релігійного універсалізму

на Заході заклав об'єктивні економічні й державно-владні основи політичного універсалізму [20, с. 52].

Цикл статей львівського історика О. Кашука присвячений вивченню вчення папи Григорія I Великого, зокрема проблемам духовної досконалості, цінності земних благ і взаємозв'язку морального та соціального життя. Основна увага автора зосереджена на етичних і богословських аспектах римського понтифікату, що безпосередньо впливають на розуміння формування папської теократії та функцій літургії у ранньому Середньовіччі.

У статті «Земний добробут у житті праведних та неправедних людей у вченні папи Григорія I» [28] автор аналізує позицію Григорія щодо матеріальних благ і їхньої моральної оцінки. Автор вказує на те, що контроль над економічними ресурсами та розподіл благ у спільноті прямо пов'язувався з духовною владою єпископа Риму, що підкреслює початкові механізми теократичного управління. Стаття відзначається чіткою структурою та ґрунтовним аналізом текстів «Dialogi» і «Regula pastoralis», але водночас автор майже не розглядає соціально-політичний контекст часу, що обмежує можливість повністю оцінити практичну реалізацію цих ідей.

У статтях «Благо страждання у вченні Григорія Великого» [26] та «Духовна досконалість у вченні Григорія Великого» [27] науковець зосереджується на духовному вимірі понтифікату. Автор підкреслює, що поняття моральної досконалості й покорі тісно пов'язані з ідеєю духовного авторитету Римського єпископа. Через оцінку морального стану вірян та їхнє ставлення до земних благ, Григорій формував інтелектуальне підґрунтя папської влади, що поступово набувало теократичного характеру. Водночас, ці статті демонструють певну методологічну однобокість: дослідження базується переважно на текстуальному аналізі богословських творів без детального врахування історичних або літургійних практик того часу.

Статті «Земні блага як цінність в ученні Григорія Великого» [29], «Минуче щастя у творчості Григорія Великого» [30] і «Суть і характерні риси щастя, пов'язаного з володінням земними благами» [31] продовжують

тему матеріальних ресурсів і їхнього морального значення. Історик показує, що ціннісна оцінка земних благ слугувала знаряддям легітимації духовного авторитету папи, оскільки він виступав гарантом справедливого розподілу та морального використання матеріальних ресурсів. Особливо цікаво, що автор поєднує аналіз морально-богословських текстів із прикладними аспектами управління, що дозволяє частково реконструювати практичні механізми впливу Григорія на громаду. Проте, статті відзначаються обмеженим порівняльним контекстом: О. Кашук майже не порівнює римський досвід із іншими регіонами Західної Європи, що зменшує аналітичну глибину висновків про розвиток теократії як явища.

Загалом проаналізовані публікації О. Кашука є важливим внеском у вивчення етико-богословських основ формування папської теократії та ідеї духовної досконалості в Григорія Великого. Автор успішно показує взаємозв'язок між моральною наукою папи і практичним управлінням церквою, підкреслюючи роль контролю над ресурсами та морального авторитету в закріпленні влади Римського єпископа.

Метою магістерської роботи є комплексний аналіз політичних, богословських і адміністративних аспектів понтифікату Григорія I, спрямований на виявлення механізмів, через які його діяльність сприяла утвердженню папської теократії як моделі церковно-державних відносин у Західній Європі. Виходячи з мети, *завданнями магістерської роботи* є:

- розкрити історичні передумови становлення Григорія Двоєслова як церковного діяча, окреслити основні життєві віхи понтифіка;
- охарактеризувати чернечий досвід і політичне ототочення, які вплинули на формування світогляду та лідерських якостей церковного ієрарха;
- проаналізувати богословську спадщину Григорія I, зокрема його твори, погляди на Церкву, пастирське служіння та місце Римського єпископа в християнському світі;

- визначити ключові ідеї теології Григорія I, що сприяли утвердженню авторитету папства і формуванню основ теократичного розуміння папської влади.
- дослідити діяльність Григорія I на міжнародній арені, охарактеризувати його дипломатичні ініціативи, взаємини з Візантією, варварськими королівствами як чинники зміцнення політичного статусу папства;
- визначити роль понтифікату Григорія I у формуванні моделі папоцезаризму.

РОЗДІЛ 1. СТАНОВЛЕННЯ ГРИГОРІЯ ДВОЄСЛОВА ЯК ЦЕРКОВНОГО ДІЯЧА

Григорій народився в Римі близько 540 р. в дуже заможній аристократичній родині і навіть, як повідомляє Григорій Турський, походив із *senatoribus primis* [4, с. 283], тобто з родини, що належала до одного з найзнатніших сенаторських родів. Його батька звали Гордіан, а матір – Сільвією. Іоанн Діакон повідомляє, що Гордіан був регіонарієм (*regionarius*), що, очевидно, означало посаду *curator regionum*. За свідченням самого Григорія, у його батька було три сестри: Тарсилла, Гордіана та Еміліана [4, с. 283]. Тарсилла та Еміліана стали монахинями, причому перша була канонізована. Папа Фелікс III (II) був прапрадідом Григорія – *atavus meus* [7, с. 104]. Про інших родичів Григорія у його листах збереглися уривки інформації, яка не зовсім зрозуміла. Очевидно, у Григорія було два брати, які займали високі посади на державній службі [86, р. 544].

З самого раннього дитинства у життя Григорія увійшла війна. Ймовірно, п'ятирічним хлопчиком він бачив наближення до Риму армії остготів: це було початком річної важкої облоги, під час якої люди помирали від голоду і хвороб, і часто не було кому ховати померлих. Після загибелі тисяч мирних жителів місто здалося, і византійський гарнізон, який його обороняв, залишив Рим. Через кілька років розпочалася нова військова кампанія. Однак нищівна поразка остготів у 553 р. означала не стійкий мир, а лише 16-річну перерву, і в 569 р. Італія знову зустріла нових завойовників – лангобардів [8, с. 23].

Ці дитячі та юнацькі враження, ймовірно, залишили глибокий слід у душі Григорія, і, мабуть, саме ними було обумовлене його постійне відчуття ненадійності цього світу, близькості смерті, що часто навіювало йому думки про наближення кінця історії – адже за кожним нетривалим періодом спокійного життя невідворотно слідували нові випробування: навали безжальних ворогів і спалахи не менш безжальних епідемій. Згодом цей мотив неодноразово звучав у його проповідях:

«Щодня світ піддається новим, все більш численним лихам. Озирніться навколо: скільки з вас залишилося з безлічі народу, і, незважаючи на те, що щодня нас досягають біди, все нові й несподівані удари вражають нас. Як в юності тіло сповнене життєвих сил, груди міцні й здорові, шия мускулиста, легені повні, а в старості спина стає сутулою, висохла шия згинається, груди обмежуються частим диханням, сили слабшають, слова промовця перериваються задишкою, ... так і світ у перші свої роки, як у юності, був сповнений життєвих сил, сильний у поширенні людського роду, цвів тілесним фізичним здоров'ям, насичений багатством, але нині його, обтяженого старістю, щогодини невпинно тіснять до близької смерті все зростаючі негаразди [65, с. 292].

Незважаючи на всі труднощі воєнного часу, Григорій отримав гарну, як для свого часу, освіту. Слова Григорія Турського, що він «...був настільки обізнаний у науці граматики, діалектики та риторики, що вважалося, ніби в усьому Римі не було йому рівного» [4, с. 284], які повторюють усі наступні середньовічні біографи Григорія, очевидно відповідають дійсності, хоча їх слід розуміти не в сенсі того, що Григорій отримав різнобічну класичну освіту, а в тому, що при падінні рівня освіти і загальній деградації культурного життя Італії його знання сучасникам здавалися справді видатними.

Після завершення навчання перед Григорієм, як і перед усіма юнаками із знатних сенаторських родин, відкривалося поле державної кар'єри; завдяки своїм здібностям, працьовитості та вродженому почуттю обов'язку він швидко просувався службовою драбиною і, будучи ще досить молодим (йому лише виповнилося 30 років), був призначений префектом Риму (*praefectus Urbis*). Проте, якщо бути точним, насправді його посада не могла вважатися посадою префекта, а лише посадою вікарія префекта в Римі, оскільки відповідно до виданої урядом імператора Юстиніана I у 554 р. Прагматичної санкції (*Constitutio pragmatica*) на чолі Візантійської Італії стояв імператорський чиновник – префект преторія (*praefectus pretorii per*

Italiam), також званий препозитом (*praepositus Italiae*). У Римі ж, як показав ще Ш. Діль [6, с. 293], префект мав вікарія, який виконував його функції. На думку О. Р. Бородіна, саме ця посада й була префектом Міста в епоху Григорія I [21, с. 70].

У будь-якому разі, Григорій був у Римі вищим посадовцем, під керівництвом якого перебували фінанси, міське благоустрійство, нагляд за громадськими будівлями, регулювання продовольчого забезпечення та поліція. Державна служба надала Григорію безцінну можливість отримати досвід практичної адміністративної та господарської роботи, який виявився йому надзвичайно потрібним, коли він став Римським Папою. Можливо, саме на державній службі у нього сформувалося загострене відчуття справедливості, загалом характерне для римської самосвідомості, що знайшло відображення в афоризмі *Pereat mundus, fiat justitia* («Хай загине світ, але восторжествує справедливість»). Тому, очевидно, не позбавлена реальних підстав наведена Іоанном Дияконом легенда [6, с. 163], яка згодом була включена Яковом Ворагінським у його знаменитий агіографічний збірник «Золота легенда», що зображує Григорія прихильником імператора Траяна, для якого закон і справедливість були понад усе [6, с. 165].

За легендою, одного разу Григорій проходив по форуму Траяна, і його погляд зупинився на бронзовій скульптурній групі, що зображала від'їзд імператора на війну: Траян, злязачи з коня, слухав прохання вдови, син якої був убитий. Він обіцяв розглянути її справу після повернення з війни, але засмучена горем жінка вигукнула: «А якщо ти загинеш, то хто вершитиме правосуддя?» Після цих слів імператор покійно зліз з коня. Побачивши цю скульптуру, Григорій занурився у глибоку скорботу, думаючи про те, що настільки справедливий і лагідний імператор позбавлений вічного блаженства. Він гірко плакав усю дорогу до собору Святого Петра, де почув голос з неба: «Твоя молитва за Траяна почута, і душа імператора-язичника тепер у раю» [6, с. 165].

В одному з листів, адресованих экс-консулу Леонтію, Григорій, будучи вже понтифіком, сформулював своє розуміння державної служби: «Різниця між королями варварів і римськими імператорами полягає в тому, що королі варварів є господарями рабів, а імператор римлян – господар вільних людей. Тому у всіх діяннях ви повинні, по-перше, дотримуватися справедливості, а по-друге, зберігати свободу [громадян] у всьому [65, р. 294].

Про діяльність Григорія в цей період його життя не збереглося жодних відомостей; відомо лише, що близько 573 р. він підписав документ про відновлення єдності у вірі між Медіоланською та Римською Церквами, яка була порушена через суперечку про Три глави. Тоді, як повідомляє Григорій, митрополит Медіолана «...Лаврентій направив Апостольському Престолу свої письмові запевнення, які підписали багато найзнатніших громадян. Очолюючи в той час Римську префектуру, також підписався і я» [42, с. 23]. Потім Григорій вирішив різко змінити своє життя і, залишивши державну службу, повністю присвятив себе Церкві. Точна дата прийняття ним постригу невідома, ймовірно, це сталося не раніше 573-575 р. [42, с. 23]

Григорій, очевидно, не пережив такого мучительного навернення, яке колись пережив св. Августин, і, мабуть, правий був Григорій Турський, використавши для характеристики майбутнього понтифіка досить поширений агіографічний штамп, написавши, що він із юних років був відданий Богу [4, с. 285]. Однак рішення стати монахом Григорій прийняв не одразу, а після довгих вагань і роздумів: «...Я довго відкладав рішення повністю звернутися до благодатної віри, і після того як прагнення до небесного вже торкнулося мене своїм подихом, я все ще вважав, що краще залишатися мирянином. Мені тоді вже було ясно, що я повинен шукати, підкоряючись любові до вічності, але укорінені в мені звички брали гору і переконували мене не змінювати зовнішнього способу життя. Тим часом, поки мій розум змушував мене хоча б зовні служити щоденним мирським справам, із цих самих турбот виникало для мене багато того, що суперечило складу моєї душі, і я опинився пов'язаний із світом уже не лише зовні, а, що

гірше, і своїми думками. Прагнучи втекти від усього цього, я вирушив до монастиря і, залишивши мирські справи, ...врятувався голий із корабля життєвого краху [цит. за: 42, с. 93]. Григорій не тільки сам став монахом, а й перетворив у монастирі шість своїх маєтків на Сицилії, а також перетворив рідний дім на Sclivus Scaurus (нині Монте Челіо) на монастир св. Андрія: «[Григорій] на власні кошти заснував шість монастирів на Сицилії, а сьомий – у межах міста Риму [4, с. 283].

Як уже згадувалося, Іоанн Диякон детально описав існуючі ще за його часів фрески монастиря св. Андрія, на яких була зображена родина Григорія: «В атрії цього шанованого монастиря, біля фонтану, до сьогодні можна бачити дві майстерно написані стародавні картини. На одній із них зображений сидячий апостол Петро, який правою рукою тримає, також за праву руку, стоячого поруч регіонарія Гордіана, тобто батька Григорія. Гордіан одягнений у планету каштанового кольору, під планетою – далматику, на ногах – чоботи. Він високого зросту, обличчя подовгувате, очі зелені, невелика борода, густе волосся, серйозний вираз обличчя. На іншій картині зображена мати Григорія, Сільвія, одягнена в біле вбрання [...] Далі, у невеликій апсиді, за келіями братів, можна побачити портрет самого Григорія, майстерно написаний тим же художником на гіпсовому крузі. Він середньої статури, пропорційна фігура, обличчя подовжене, як у батька, але посередині трохи округле, як у матері [...] борода, як у батька, рудувата і невелика [...]. Лоб гарний, високий і широкий, брови тонкі, очі карі [...] Обличчя лагідне, руки красиві, пальці тонкі, ніби призначені для письма. Крім того, каштанова планета [надягнена] поверх далматики, в лівій руці — Євангеліє, пальці правої руки складені для хресного знамення [...] [76, р. 235].

Який статут був прийнятий у монастирі св. Андрія, точно невідомо. Раніше поширена думка, що Григорій прийняв Устав св. Бенедикта, не підтверджується джерелами, тому з повною впевненістю стверджувати, що це був бенедиктинський монастир, не можна [76, р. 235]. Відомо лише, що

Григорій добре знайомий із бенедиктинськими монахами, які після руйнування їхнього знаменитого монастиря Монте-Кассіно лангобардами у 580 р. знайшли притулок у Римі. Їхні розповіді стали для Григорія основою для написання першої біографії св. Бенедикта [95, р. 87]. Одним із вагомих аргументів проти беззастережного віднесення монастиря Григорія до бенедиктинського є той факт, що він заснував монастир ще до приїзду бенедиктинців у Рим, і тому міг обрати інший статут [58, р. 121].

Після кількох років, проведених у спокійному, споглядальному середовищі, як повідомляє Іоанн Диякон, достопоштенний понтифік Бенедикт I, бачачи, що Григорій піднімається сходами доброчесності, нібито насильно вивів його з тиші монастиря і, піднявши до церковної служби, посвятив його сьомим дияконом для допомоги собі [98, р. 189].

Однак більшість дослідників ставлять під сумнів це повідомлення, вважаючи, що у сан диякона Григорія посвятив Папа Пелагій II. У будь-якому разі, наприкінці 570-х років життя Григорія різко змінилося, і він виявився задіяним у активній діяльності: спочатку як диякон-регіонарій, а згодом на дипломатичній службі. Наприкінці 579 р. Пелагій II призначив диякона Григорія апокрисіарієм у Константинополі. Інститут апокрисіаріїв, тобто постійних представників Апостольського Престолу при дворі візантійських імператорів, був заснований у середині VI ст. Під час перебування в Константинополі у 536 р. для підтримання постійних контактів із візантійським урядом Папа Агапіт I призначив своїм апокрисіарієм диякона Пелагія (згодом Папу Пелагія I). До цього понтифіки не мали постійних посланців, а представницькі функції виконували легати – послы, спрямовані з певною місією [54, р. 37]. Надалі, із розвитком дипломатичної служби, функції апокрисіаріїв як постійних представників Апостольського Престолу при правителях іноземних держав стали виконувати нунції.

Залишається відкритим питання, чи володів Григорій, перебуваючи послом у Константинополі, грецькою мовою. Щодо рівня його знань грецької

мови в дослідників немає єдиної думки. Одні, як-от Батіффоль, спираючись на висловлювання самого Григорія: «я не знаю грецької мови і ніколи не писав грецькою» або: «хоч я і не знаю грецької мови» [51, р. 127], стверджували повну нездатність Григорія до володіння грецькою мовою і робили далекосяжні висновки, що тісні контакти з східним духовенством, яке розмовляло грецькою чи сирійською мовою, для нього були неможливими. За Батіффолем, через незнання грецької мови Григорій залишався позбавленим доступу до новітньої богословської літератури Візантії і не ознайомився ні з богословськими ідеями радника імператора Юстиніана I Леонтія Візантійського, ні з аристотелізмом Іоанна Філопона, ні з містикою Псевдо-Діонісія Ареопагіта [52, р. 76].

Проте слід зазначити, що Григорій через перекладачів був поінформований про дискусії грецьких богословів, а у своїх екзегетичних творах він часто звіряв латинський переклад Біблії – вульгату – із грецьким перекладом – Септуагінтою [98, р. 189].

Перебуваючи в Константинополі, Григорій брав участь у теологічному спорі, що виник через книгу константинопольського патріарха Євтихія, у якій той стверджував, що після воскресіння тіло буде неосяжним, тоншим за вітер і повітря. Опис цього диспуту наводить Беда Достопочтений: «Під час свого перебування в Константинополі [Григорій], спираючись на благодать католицької істини, знищив на самому початку тоді зароджувалася єресь у питанні про воскресіння [тіла]. Євтихій, єпископ Константинопольський, видавав за догмат, що наше тіло після воскресіння з мертвих буде неосяжним і тоншим за вітер і повітря. Почувши таке вчення, [Григорій] доводами розуму і прикладом воскресіння Господа довів, що воно у всіх відношеннях суперечить православній вірі. Бо католицька віра вчить, що наше тіло буде возвеличене у славі безсмертя і під дією духовної сили стане тонким, але за природою — осяжним, як видно на прикладі тіла Господа, про яке Спаситель, воскреснувши з мертвих, сказав своїм учням: «Доторкніться і побачите, бо дух не має ні плоті, ні кісток, як ви бачите, Я маю» [1 а, с. 60].

Якою мовою велося обговорення і чи були присутні перекладачі, як вважає Г. Бартелінк [51, р. 127], визначити точно складно. Можна припустити і виступ Григорія латиною без перекладача, оскільки з певністю можна констатувати, що наприкінці VI ст. знання латинської мови у візантійських аристократичних колах було поширеним явищем [39, с. 488].

Підсумовуючи дискусії щодо знання Григорієм грецької мови, Г. Бартелік робить висновок, що «його знання грецької мови не було таким, щоб дозволяло писати нею літературні тексти, але безумовно достатнім, щоб читати та усно спілкуватися» [51, р. 128].

У Константинополі Григорій познайомився з Севільським єпископом Леандром, який перебував у столиці з дипломатичною місією, за прямої участі якого через кілька років відбулося навернення Вестготського королівства в Іспанії до католицизму. Леандр, сам будучи відомим письменником, підказав Григорію зайнятися літературною працею, запропонувавши написати тлумачення до Книги Йова. І тоді апокрисіарій розпочав роботу над своєю першою і найбільшою за обсягом книгою під назвою Моралії, або Тлумачення на Книгу праведного Йова, яку він завершив уже після повернення до Риму.

Головним дипломатичним завданням, що стояло перед Григорієм, було переконати імператора надати військову допомогу Італії, яка власними силами не могла стримувати вторгнення лангобардів. Але у Візантії були не менш серйозні проблеми на Сході: війна з персами набирала серйозного обороту, виснажуючи останні сили імперії. При цьому наприкінці 570-х років посилювався тиск на імперію зі сторони слов'ян та аварів. У такій ситуації імператор Тиберій I, не маючи можливості надіслати до Італії численну армію, здатну зупинити лангобардів, повернув 3000 фунтів золота, надісланих римлянами до Константинополя, щоб ними викупилися від обложення Риму лангобардами. Здійснені заходи дали певні результати, але загальна ситуація не змінилася, і лангобарди продовжували загрожувати Риму.

Після смерті Тиберія I 14 серпня 582 р. візантійським імператором став Маврикій, якого Григорій добре знав ще раніше, про що свідчить його лист до Маврикія, датований серпнем 593 р.: «Ти був моїм господарем, коли ще не був господарем усіх [42, с. 96]. Тому Григорій сподівався отримати від нового імператора більш відчутну військову допомогу для Італії. У 584 р. Григорій отримав від Пелагія II листа, сповненого відчаю та прохання про допомогу у зв'язку з наступом лангобардів. Понтифік просив, щоб імператор надіслав до Італії «...хоча б одного командувача військом (*magister militum*), [...] оскільки більшість римських володінь зовсім позбавлена будь-якого захисту. Екзарх же писав, що не може надати жодної допомоги, оскільки його сил не вистачає навіть для охорони власної області [23, с. 125].

Але Григорій, незважаючи на особисте знайомство з імператором, а також на зв'язки при дворі, нічого зробити не зміг: Маврикій був зайнятий війною з Персією, а набіги слов'ян та аварів, що почалися в цей час, змусили його відкласти Італію на другий план. Відчуття власної безпорадності пригнічувало Григорія, його також тяготило почуття провини за те, що він і так не зміг виконати покладену на нього місію.

Пелагій II, який потребував допомоги Григорія у справі подолання Аквільської схизми і для цього викликав його до Риму, направив до Константинополя нового апокрисіарія – диякона Лаврентія. Григорій не пізніше грудня 587 р. залишив Константинополь. Він повертався до Риму з чітким усвідомленням того факту, що надії на Візантію у боротьбі з лангобардами не виправдалися [45, с. 338].

Восени 589 р. у багатьох областях Італії внаслідок тривалих злив почалися надзвичайно сильні повені. Тібр вийшов з берегів, зносячи багато будівель, у тому числі церковні комори, де зберігалося зерно для бідних. У хвилях розбурханої ріки потонуло багато тварин, а їхні трупи, викинуті на берег, почали розкладатися, що, на думку дослідників, стало причиною спалаху епідемії на початку 590 р. Ймовірно, це була бубонна чума, і однією

з перших жертв епідемії став Пелагій II, який помер 7 лютого 590 р. [33, с. 119].

Під час початку виборів нового понтифіка у Григорія практично не було альтернатив: освічена людина з великим досвідом державної служби, а також дипломат зі зв'язками при імператорському дворі, він безумовно був поза конкуренцією, і всі джерела зазначають факт його одноголосного обрання на Римський Престол. Але сам обранець наполегливо ухилявся від прийняття цього високого сану. Згодом цей факт оброс легендами, що розповідали про його втечу і примусове повернення римлянами. Деякі психологічні причини ухилення від сану понтифіка знайшли відображення у листі Григорія до сестри імператора Маврикія Феоктісти, написаному незабаром після його обрання на Римський Престол: «Я прагнув щодня бути поза світом, поза плоттю [...]. Я нічого не бажав у цьому світі, нічого не боявся. Мені здавалося, що я стою вище всього земного [...]. А тепер раптом зірваний з цієї висоти, я здригаюся від страху. Не за себе я охоплений жахом, я страшусь за тих, хто мені доручений» [7, с. 105].

Однак ностальгічні спогади про споглядальне життя не паралізували діяльність Григорія. Від самого початку свого понтифікату він проявив себе як енергійний, рішучий і сильний керівник, який не упускав із поля зору жодної, навіть найдрібнішої та незначної справи. Перше, що зробив Григорій I, – це навів порядок в адміністрації Римської Церкви: «За часів папи Григорія, на сьомому році правління імператора Маврикія був усунений Лаврентій, колишній перший серед дияконів Апостольського Престолу. Його було усунуто за гординю та негідні вчинки, про які краще промовчати. Архидияконом у присутності всіх священників, дияконів і нотаріусів, субдияконів та всього кліру було поставлено Гонората» [цит. за: 23, с. 41].

Щоб надалі не допускати зловживань з боку архидиякона, у руках якого зосереджувалася величезна влада, оскільки він був другою особою після понтифіка, Григорій відновив існуючу за часів Віглія, коли той перебував у Константинополі, посаду *vicedominus*, тим самим послабивши

становище архидиякона. Посада *vicedominus* відповідала посаді препозита в монастирі, тобто це був постійний заступник понтифіка з економічних питань. До його компетенції належав Латеранський палац, який був резиденцією єпископа Риму від часу його дарування Римським понтифіком імператором Костянтином I і до перенесення резиденції на Ватиканський пагорб Григорієм XI після повернення з так званого Авіньйонського полону пап у 1377 р. [42, с. 97].

Усвідомлюючи необхідність колегіальності в управлінні Церквою, Григорій ретельно готував щорічні синоди римського духовенства. Будучи людиною надзвичайної особистої скромності, він змінив існуючий раніше звичай скликати синод у день посвячення понтифіка (*dies natalis*), перенісши його на свято святого Петра. На синоді мав бути присутній увесь єпископат Римської Церкви; лише для єпископів Сицилії Григорій зробив виняток, дозволивши їм відвідувати синод раз на п'ять років (раніше – раз на три роки), що було зумовлено труднощами переїзду через нашествіє лангобардів. Тим не менш, на Сицилії щороку мав проводитися власний синод, на якому обов'язково мав бути присутній представник Папи – ректор Сицилійського патримонію [52, р. 42-43].

Особливу увагу понтифік приділяв питанню заміщення єпископських кафедр. У 593 р. помер єпископ Салони Натал. На противагу вибору кліру та рекомендаціям Григорія, які зупинили свій вибір на дияконі Гонораті, за клопотанням вельмож і за підтримки Константинопольського двору єпископом Салон став Максим.

Максим, палаючи жаром марнославства, нетерпляче прагнув посади понтифіка і, як кажуть, не без ганебної симонії все ж був обраний. Він не з'явився, як було прийнято, до Апостольського Престолу, а спершу домовився з константинопольськими імператорами і отримав благословення. Втім, вони наказали йому з'явитися перед господарем Папою. Але сам він, усвідомлюючи незаконність свого обрання, не звернувся до Папи і не вважав

за потрібне заручитися згодою його представника, а, впавши в самовпевненість, на місці домігся посвячення в архієпископи.

З його затвердженням на кафедрі, незважаючи на протести Григорія, погодилися всі єпископи Далмації. Папа звернувся до імператора, але й Маврикій став на бік Максима. Тоді Григорій написав листа імператриці: «Єпископ міста Салони [Максим] посвячений без згоди моєї та мого респонсора. Такого ще ніколи не було за часів попередніх імператорів [...] Знехтуючи мною та моїм респонсором і заручившись підтримкою деяких впливових світських осіб, яких він підкупив, тим самим залишивши свою Церкву цілком без засобів, він наважується звершувати богослужіння, зневажаючи накази володарів. Дуже прикро, що ця людина, про яку говорять так багато поганого, користується повагою [...] Думаю почекати ще деякий час, але якщо Максим не прийде до мене, я не зупинюся перед тим, щоб вчинити з ним у повній суворості канонів» [17].

У посланні до Максима понтифік заборонив йому звершувати священнодійство, але той публічно порвав його листа. Тим не менш, Григорій залишався непохитним і, продовжуючи докладати всі зусилля, все ж домігся того, що єпископи Далмації поступово відійшли від Максима [14, с. 158]. Тоді була призначена спеціальна комісія для розгляду справи єпископа Салони, до складу якої увійшли архієпископ Равенни Мариніан та нотар понтифіка Касторій. Максим приніс публічне каяття і дав клятву до смерті залишатися вірним Апостольському Престолу. Після цього Григорій затвердив його на кафедрі Салони [14, с. 158].

Григорій чітко усвідомлював, що на єпископів його часу покладено не лише пастирську діяльність, а й вирішення багатьох економічних, політичних, а часом і військових завдань, тому він прагнув, щоб кафедри обіймали люди не лише глибокої духовності, а й талановиті адміністратори, підготовлені до державної та господарської діяльності. Так, він писав у Неаполь у зв'язку з обранням нового єпископа: «Кажуть, що диякон Петро, обраний вами [в єпископи], проста людина. Тож знайте: у такий час на чолі

управління має стояти людина, яка не лише дбала б про спасіння душ, а й уміла піклуватися про мирські справи своєї пастви та забезпечення її безпеки» [52, р. 45].

Подібна причина викликала невдоволення Григорія і діяльністю Равеннського архієпископа Мариніана, якого він раніше сам рекомендував на кафедру. Мариніан повністю поринув у читання книг і молитви, забувши, що він уже не просто монах, а єпископ. Особливо неприйнятним, на думку Григорія, було те, що Мариніан зовсім не підтримував контактів з державною владою – Равеннським екзархом. Григорій писав Мариніану, щоб той зустрічався з екзархом, впливав на нього і переконував у необхідності укладення миру з лангобардами, адже в руках екзарха перебувала вся військова влада в Італії, а отже, від нього залежала доля населення півострова. Але Мариніан, за словами понтифіка, ніби заснув. З руйнуванням державних структур на Заході Церква все більше брала на себе функції державного апарату. Як зазначав Григорій: «через потреби нинішнього варварського часу... ми змушені займатися мирськими справами» [65, р. 143].

Відповідно до законодавства Юстиніана, який розширив повноваження єпископів на завойованих італійських територіях, єпископи користувалися привілеями римських сенаторів; Римський папа мав першість [35, с. 143]. Одним із відповідальних завдань, що стояло перед Григорієм, було управління господарством Апостольського Престолу – Патримонієм святого Петра (*Patrimonium Sancti Petri*). Римська Церква володіла значними земельними угіддями в Італії, на Сицилії, Корсиці, у Іспанії та Північній Африці. Згідно з каталогом початку VII ст., Патримоній святого Петра був поділений за територіальним принципом на окремі патримонії. В Італії нараховувалося 14 патримоніїв: *patrimonium Liguriaie*, *patrimonium Alpium Cottiarum*, *patrimonium Ravennate et Histrianum*, *patrimonium Piceni*, *patrimonium Tusciae*, *patrimonium Sabinense et Carseolanum*, *patrimonium Appiae*, *patrimonium Campaniae*, *patrimonium Samniticum*, *patrimonium Apuliae*

et Calabriae, patrimonium Lucaniae et Bruttiorum, patrimonium Siciliae (внаслідок своєї обширної території, що перевищувала 137 тис. гектарів, він в часи Григорія I був розділений на 2 частини – Panormitanum і Siracusanum), patrimonium Sardiniae, patrimonium Corsicanum. Майно Римської Церкви в самому Римі було об'єднане в patrimonium Urbanum, яке, ймовірно, управлялося не ректором, а сімома дияконами-регіонаріями відповідно до підпорядкованих їм регіонів [34, с. 123].

За межами Італії існувало ще чотири патримонії: два в Далмації та Ілліриці – patrimonium Dalmatianum, patrimonium Illyricanum; один у Південній Галлії – patrimonium Gallicanum (володіння в околицях Арелата (сучасний Арль) та Массилії (сучасний Марсель)), і один у Північній Африці – patrimonium Africae, або patrimonium Germanicianum (за назвою міста Германіція в Нумідії), що охоплював володіння в околицях Гіппона [34, с. 123].

Понтифіки завжди розглядали себе лише як управителів цього господарства, яке є власністю святого Петра. Тому Григорій, із його загостреним почуттям обов'язку, за його словами, віддавав перевагу: «...скоріше померти, ніж допустити, щоб Церква святого Петра в дні мого правління зазнала шкоди» [65, р. 145]. Григорій налагодив чітку централізовану систему управління цими величезними, розкиданими по різних країнах володіннями. На чолі окремого маєтку стояв кондуктор, який підпорядковувався ректору патримонію. До складу патримонію входило кілька маєтків, розташованих у певній області, наприклад, на Сицилії, Корсиці тощо. Усього нараховувалося 18 патримоніїв. Координацію централізованого управління в Римі здійснював диспенсатор [34, с. 124].

Ректорами призначалися понтифіком диякони та субдиякони, обов'язки яких не обмежувалися лише управлінням господарством, а також включали нагляд за законністю процедури обрання єпископів та дисципліною духовенства. Поряд із цими постійними посадовими особами Апостольського Престолу існував також інститут дефензорів і респонсорів, які виконували

функцію ревізорів і отримували від понтифіка завдання інспектувати патримонії.

Кожен ректор отримував посадову інструкцію (*pactum* або *capitulare*), а також був зобов'язаний надсилати до Риму щорічний звіт, який уважно вивчав Григорій. Іноді сам понтифік писав обширні листи ректорам щодо отриманих звітів, даючи поради та конкретні рекомендації. Він був дбайливим господарем, який вникав у найдрібніші подробиці управління маєтками; наприклад, йому вдалося організувати тваринництво на території Італії [33, с. 122]. Його листи з господарських питань надзвичайно докладні, у них завжди містяться чіткі й ясні вказівки: наприклад, яке стадо продати, а яке залишити для відтворення. Григорій особисто ухвалював рішення щодо того, яким способом використовувати землі – вести самостійну господарську діяльність чи здавати їх у короткострокову або довгострокову оренду – емфітевзис.

Емфітевзис являв собою різновид безстрокової оренди. Орендарі-емфітевти на підставі письмових договорів сплачували орендну плату, отримуючи у безстрокове спадкове володіння земельну ділянку. Але у більшості своїх володінь Римська Церква вела власне господарство.

В умовах безперервних воєнних дій з боку лангобардів, які захоплювали італійські землі, і водночас перебуваючи у політичній залежності від Візантії, Григорій був змушений лавірувати між мечем лангобардів і поборами імператорських чиновників: «Навіть вороги, які нас убивають, здаються нам милостивішими, ніж чиновники Республіки [тобто Візантії], які не дають нам жити своїм підступом, грабунками й обманом... Ті вороги вбивають нас мечем, а ці своєю злобою, користолубством і інтригами доводять нас до відчаю» [цит. за: 33, 123].

В умовах корупції імператорських чиновників Григорій вимагав від ректорів стежити за фінансовою дисципліною, поклавши на них обов'язок контролювати збір хлібних запасів. У відповідь на скарги про заниження закупівельних цін на зерно Григорій суворо приписував, щоб закупівельники

керувалися ринковою ціною навіть у випадку великого врожаю і ні в якому разі не завищували розмір обов'язкових зборів.

Григорій наказав ректорам усе, що стягнено понад установлені податки, вилучати у збирачів податків, а відібране повертати власникам [32, с. 171-173]. Однак, виступаючи проти сваволі чиновників і ведучи з цим злом постійну боротьбу, Григорій за своєю благородністю й м'якістю душі не міг залишатися байдужим, коли ця боротьба переростала у жорстокість [50, р. 110].

Так було, наприклад, коли на Сицилію прибув особливий уповноважений імператора Леонтій, наділений владою вищого нагляду за діяльністю урядовців Італії та Сицилії. Провівши ревізію, він притягнув до відповідальності, а потім ув'язнив і піддав тілесному покаранню за розтрату державних коштів претора Сицилії Лібертина. Виступивши проти жорстокого покарання, Григорій написав Леонтію листа: «За розтрату майна хай відповідає майно обвинуваченого, а не його свобода... Коли тілесному покаранню піддаються люди вільного стану, то не кажу вже про те, що цим завдається образа Богові Всемогутньому, промовчу й про те, що від цього страждає ваша репутація, але не приховую, бо не в силі мовчати, коли бачу, що це применшує славу нашого благочестивого імператора [...] Якщо вам кажуть, що не можна припинити крадіжки державної казни, не вдаючись до тортур і ударів, то це було б справедливо лише тоді, коли б у нас були тільки руки й ми не мали б ані язика, ані розуму» [58, р. 122].

Налагоджене Григорієм потужне та економічно ефективне господарство давало йому можливість систематично здійснювати допомогу населенню, що страждало від воєн і епідемій. Він допомагав, зокрема, розореним сенаторам і землевласникам. Йоанн Диякон повідомляє, що він бачив в архіві Римської Церкви обширний список осіб, які отримували від Григорія грошову допомогу. Григорій, безперечно, не міг змінити історично сформовані соціальні відносини, тобто звільнити колонів чи скасувати з них оброки, але водночас він вважав своїм обов'язком оберігати колонів від

утисків і несправедливості. Він прагнув захищати їхню особисту власність, повертав їм те, що було незаконно захоплене, а у випадку розорення надавав субсидії для заведення нового господарства [79, р. 21].

У 568 р., згідно з хронологією, прийнятою більшістю дослідників, хвиля лангобардського нашествия перевалила через Східні Альпи. Незабаром лангобарди заволоділи головною італійською транспортною артерією – Фламінієвою дорогою (Via Flaminia) і заснували посередині цієї дороги Сполетське герцогство, чим розірвали пряме сполучення між Римом і Равенною. Одночасно в провінції Самній, на півдні Італії, лангобарди створили Беневентське герцогство, унаслідок чого кільце їхніх володінь оточило Рим [8, с. 30].

Григорій став єпископом Рима саме тоді, коли лангобарди завойовували все нові італійські землі й закріплювалися на вже підкорених. Король Агіліульф вів наступ у Північній Італії; на півдні спустошував країну, поступово наближаючись до Рима, Беневентський герцог Арікс; у центрі Італії наступ на два фронти здійснював Сполетський герцог Аріульф: тиснучи на кордони Равеннського екзархату, він водночас підступав і до Рима [21, с. 34].

Засобів для захисту Рима майже не було. Екзарх Роман, щоб відвоювати в лангобардів Перузію (сучасна Перуджа), забрав із Рима майже все військо. У місті не залишилося жодної влади, окрім понтифіка, ні префекта, ні воєначальника в Римі не залишилося. Але навіть у таких обставинах Григорій не втрачав твердості духу та рішучості, взявши на себе обов'язки світської й військової влади. Він особисто розробляв плани оборони Рима, віддавав накази воєначальникам [42, с. 99].

Коли в липні 592 р. військо Аріульфа стояло під стінами Рима, Григорій вирішив сам розпочати переговори про перемир'я з лангобардами. Завдяки великій сумі грошей понтифіку вдалося укласти перемир'я. Проте небезпека була відвернена ненадовго. Узимку 593–594 рр. Рим опинився в облозі війська короля Агіліульфа. У Григорія не залишалося іншого виходу,

як розпочати переговори про мир. Навесні перші домовленості з лангобардами були досягнуті, і понтифік знову звернувся до екзарха Романа через його секретаря – схоластика Севера: «...якщо [екзарх] не захоче дати згоду, то [король] дав мені обіцянку укласти зі мною приватний мир, але я знаю, що в такому випадку і острови, й інші місцевості, поза всяким сумнівом, загинуть. Хай [екзарх] як слід це обміркує і поспішить укласти мир, щоб ми могли отримати перепочинок і щоб сили спротиву держави з Божою допомогою були відновлені» [21, с. 34].

Але екзарх як і раніше категорично не хотів іти на переговори з лангобардами, оскільки Константинополь вимагав від нього ведення активних бойових дій. Попри таку жорстку позицію візантійського намісника, навесні 594 р. облогу Рима було знято, і Агіліульф зі своїм військом пішов на північ Італії [40, с. 346]. Ця перемога Григорія стала предметом легенди, яка пояснює події так: «І ось [Агіліульф] з усією потугою свого війська приступив до облоги міста Рима й там, на сходах базиліки святого Петра, верховного апостола, зустрівся зі святим Григорієм, який тоді визначним чином управляв Церквою. Смирений його промовами, а також захоплений величчю мудрості й віри такого мужа, він зняв облогу міста» [цит. за: 21, с. 109]. Безперечно, цей переказ є ремінісценцією широко відомого епізоду з життя Лева I, коли той вийшов назустріч Аттілі й упокорив грізного варвара, переконавши його відступити від Рима.

Переговори Григорія з Агіліульфом викликали гнів Константинополя, адже вести їх міг лише представник імператора, тобто екзарх, оскільки у візантійській Італії у зв'язку з лангобардським нашествям відбулася адміністративна реформа вищої влади, на чолі якої постав воєначальник – екзарх, що зосередив у своїх руках усю повноту як військових, так і цивільних повноважень. Він був уособленням головнокомандувача, найвищою судовою інстанцією, а також мав право затверджувати єпископів на кафедрах [27, с. 182].

Імператор надіслав Григорію грізного листа, у якому засуджував його за те, що він, привласнивши собі неприбутанні йому прерогативи, дозволив лангобардам перехитрити себе, і в гніві назвав його *simplex* (простаком). Воєначальники, які виконували розпорядження Григорія, були усунуті зі своїх посад і зазнали різних покарань.

У відповідь на ці дії та послання Маврикія Григорій написав листа, в якому ледве стримував свої почуття: «У своїх світліших повеліннях благочестя ваших імператорських величностей, бажаючи винести мені докір за деякі мої дії, зовсім мене не пощадило. Бо в них, уживши ввічливе слово “простак”, назвали мене дурнем. У Святому Письмі ж простота, коли вона розуміється в доброму значенні, часто поєднується з розсудливістю й праведністю. Тому про праведного Йова написано: “Був чоловік простий і праведний” (Йов 1, 1). І святий апостол Павло закликає, кажучи: “Будьте прості щодо зла й розсудливі щодо добра” (Рим. 16, 19). І сама Істина [тобто Христос] навчає: “Будьте мудрі, як змії, і прості, як голуби” (Мт. 10, 16). Тим самим він указує, що вельми марно мати розсудливість без простоти чи простоту без розсудливості [...] Отже, якщо я у світліших повеліннях ваших імператорських величностей, обманутий підступом Аріульфа, іменуюсь простаком у поєднанні з розсудливістю, то цілком очевидно, що мене названо дурнем, і я також вважаю, що так і є [...] Я б із великою радістю мовчки переніс зневагу й насмішки, якби полон моєї країни не зростав із дня на день [...] [17].

По-перше, у мене відібрали мир, який я уклав із лангобардами в Тускії без жодної шкоди для держави. Потім, зруйнувавши цей мир, із Рима забрали воїнів. При цьому одні були вбиті ворогами, а інші розміщені в Нарнії та Перуджі, і щоб утримати Перуджу, залишили беззахисним Рим. Після цього послідував ще тяжчий удар – нашествя Агіліульфа, так що я на власні очі бачив римлян, із мотузкою на шиї, наче псів, яких гнали на продаж у Францію. А те, що ми, перебуваючи в Римі, Божим заступництвом уникли руки Агіліульфа, тепер нам ставлять у провину [...].

Але мене немало засмутила доля достойних мужів — префекта Григорія й воєначальника Касторія, які зробили все можливе, протягом усієї облоги Рима несучи тяжкі труди з охорони та захисту міста, а після всього цього були покарані тяжким гнівом імператорських величностей. Я добре розумію, що вони постраждали не за свої дії, а через мою особу [...]» [17].

Англійський історик М. Дадден [68, р. 54], коментуючи цей лист, написав, що якби на місці Маврикія був Юстиніан I, то подібний лист обійшовся б понтифіку в кращому випадку засланням. Але при цьому не можна забувати, як слушно підмітив інший історик, П. Батіффоль, що Григорій I був зовсім іншою особистістю, ніж папи доби Юстиніана [52, р. 200].

Перемир'я, укладене Григорієм, було порушене Візантійською імперією. Через політику екзарха війна тривала і після 595 р., хоча без особливих успіхів із обох сторін. Лангобарди втратили Мантую, але оволоділи Террачіною й утвердилися на Сицилії. Григорій продовжував робити нові кроки для встановлення миру, адже досвід багатьох років показував, наскільки ненадійним є розрахунок на перемогу у війні з лангобардами [49, р. 310].

На початку 596 р. помер екзарх Роман — головний противник мирної угоди з лангобардами, і Григорій негайно відновив переговори з Агіліульфом, до якого вже у квітні 596 р. він направив свого представника в Равенну — нотарія Касторія та диякона Равеннської Церкви Секунда [45, с. 343].

Але щойно Касторій прибув у Равенну для обговорення з візантійською владою плану мирного врегулювання і в місті стало відомо про його місію, одразу ж з'явився памфлет, вивішений на стіні, в якому від імені громадян украй різко критикувалися пропозиції Григорія, а щодо нього вживалися найгрубіші вислови. Очевидно, що це було зроблено не без відома візантійської влади. Тоді понтифік написав послання єпископу, кліру й

народові Равенни, відлучивши від Церкви анонімних авторів памфлета [56, р. 47].

Призначений імператором у 597 р. новий екзарх Каллінік був більше схильний до політики миру в Італії, ніж його попередник, і не став одразу відкидати можливість переговорів. Але Агіліульф висунув нову вимогу, щоб під мирною угодою стояв підпис не лише екзарха, але й Римського понтифіка. Це був дуже показовий факт, який свідчив не тільки про зростання ролі Римського понтифіка в міжнародній політиці, але й про визнання *de facto* за понтифіком реальної політичної сили. Як зазначив російський історик П. Шаскольський, «саме завдяки всім цим турботам і заслугам Римській Церкві вдалося піднести свою владу й вплив на велику висоту» [45, с. 343].

Однак стримування завойовницьких походів лангобардів давалося Григорію дорогою ціною: «Ось, уже двадцять сім років ми живемо в цьому місті серед мечів лангобардів. Важко навіть уявити, скільки доводиться витрачати на ворогів із майна нашої Церкви тільки для того, щоб можна було жити серед них. Скажу коротко: як у Равенні уряд має спеціального скарбника при командувачі італійських військ, аби той у потрібний час здійснював необхідні виплати, так і в цьому місті я виконую функції скарбника [...]» [49, р. 310].

Наполегливість, з якою Григорій проводив свою мирну політику, повільно, з великими труднощами, але все ж приносила плоди. Агілульф і екзарх Каллінік пішли на взаємні поступки, і 598 року тимчасові мирні угоди були підписані. Як слушно зазначав О. Р. Бородін, для Візантії це означало визнання *status quo* на Апеннінському півострові, тобто того факту, що імперія була безсила вигнати лангобардів із меж Італії [21, с. 110].

Але вже в березні 601 р. Каллінік порушив мирні домовленості, захопивши в Пармі дочку короля Агілульфа та її чоловіка Гудескалька як заручників, а лангобарди у відповідь наступного року оволоділи містом Монс Сіліціс (сучасне Монфеліче) [21, с. 110].

Ситуація принципово змінилася після сходження на візантійський трон нового імператора Фоки. Хоча зміна влади в Константинополі була кривавою, для Італії вона означала мир. Імператор Фока відкликав Каллініка, призначивши 603 року на його місце вже колишнього екзарха Смарагда з чіткими вказівками йти на домовленості з лангобардами, адже новий імператор, прийшовши до влади за допомогою палацового перевороту, потребував визнання своєї легітимності громадською думкою, і йому була вкрай необхідна підтримка Риму. Смарагд одразу ж уклав перемир'я, а згодом і триваліший мир. Наприкінці свого понтифікату Григорій нарешті побачив плоди своїх трудів: війна в Італії була припинена [68, р. 55].

Отже, особистість Григорія Двоєслова формувалася під впливом складних історичних, політичних і духовних чинників, які зумовили його виняткову роль у житті Західної Церкви наприкінці VI – на початку VII ст.

Здобута освіта та досвід державної служби, зокрема на посаді префекта Риму, стали важливим підґрунтям для подальшої церковної та адміністративної діяльності Григорія. Перехід від світської кар'єри до монашого життя відбувався поступово, у процесі внутрішньої боротьби, однак саме цей крок визначив його духовний розвиток і сприяв організації монастирів, які стали центрами чернечого життя.

Перебування на Григорія посаді апокрисіарія у Константинополі дало йому унікальний дипломатичний досвід та можливість долучитися до богословських дискусій. Незважаючи на суперечливе питання про рівень володіння грецькою мовою, Григорій проявив себе як уважний богослов, знавець біблійних текстів та противник хибних догматичних вчень.

Подальша діяльність Григорія як диякона, а згодом і папи, виразно продемонструвала його здатність поєднувати духовне служіння з адміністративним та політичним управлінням. В умовах постійної загрози з боку лангобардів і залежності від Візантії він зарекомендував себе як енергійний та далекоглядний керівник, що вмів шукати компроміси й водночас дбати про інтереси Церкви та населення Італії.

РОЗДІЛ 2. ПАПА ГРИГОРІЙ ДВОЄСЛОВ ЯК ТЕОЛОГ

Величезна літературна спадщина Григорія I складає кілька об'ємних томів, переважно це екзегетика біблійних текстів, гомілії, пастирські настанови, життя святих і листи.

Григорій I не мав схильності до абстрактного мислення, і, хоча торкався деяких теологічних та філософських питань, його не можна назвати теологом або філософом у власному розумінні. Сприймавши патристичну традицію, передусім традицію Августина, він не прагнув розвивати або систематизувати його вчення.

У сфері теології та філософії він був не оригінальним мислителем, а радше популяризатором ідей Августина, і в цьому він більше нагадував Цезарія Арелатського.

Метою творчості Григорія I було створення нової християнської літератури, тому його ставлення до античної культури було досить суперечливим. Розповіді про спалення ним книг Тита Лівія, руйнування Триумфальної арки, скульптур тощо є пізнішими легендами, найдавніша з яких, що повідомляє про спалення Палатинської бібліотеки, згадується лише у XII ст. в Іоана Солсберійського. Критика світської, а точніше – язичницької літератури міститься лише в одному його листі – Дезидерію, архієпископу В'єннському: «Нам так багато розповідали про твої заняття, що серце наше охопила радість, яка не дозволила б відмовити тобі, брате, у тому, про що ти просиш. Але потім до нашого відома дійшло таке, про що ми не можемо згадувати без сорому, а саме те, що ти, брате, навчав когось словесності. Ця звістка була сприйнята нами так болісно й справила такий тяжкий вплив, що все те, що було мною сказано раніше, обернулося для мене горем і сумом, бо одними устами неможливо славити Христа разом зі славами Юпітера. Подумай сам, наскільки нечестиво й непристойно для єпископів возвеличувати те, що не личить возвеличувати навіть благочестивому мирянину. І хоча наш улюблений син, пресвітер Кандід, який незабаром

прибув сюди і був ретельно опитаний нами, намагався тебе виправдати, моя душа все ще не заспокоїлася, бо коли розповідають такі огидні речі про єпископа, потрібні вагомі докази, щоб остаточно переконатися у їх несправедливості. Лише коли стане очевидним, що все розказане про тебе неправда і ти дійсно не займаєшся порожніми й світськими творами, тоді, віддавши хвалу Богові нашому, Який не допустив осквернитися твоєму серцю богохульними похвалами нечестивих, ми спокійно й без жодних сумнівів дозволимо тобі те, про що ти просиш...» [цит. за: 43, с. 134].

З огляду на цей текст, доволі складно визначити, що саме становили заняття Дезидерія. По-перше, сам термін *grammatica* є неоднозначним: в античності він позначав не лише граматику в сучасному значенні слова (що очевидно з тексту листа). Під граматикою розумілося те, що сьогодні називають і мовознавством, і літературознавством, і літературною критикою.

По-друге, антична література неоднорідна за своїм моральним змістом. Відомі численні твори античності, які навіть сьогодні вводяться у курси ліцеїв і коледжів лише в адаптованому та скороченому вигляді, а деякі міфологічні сюжети в популярних виданнях подаються у возвишено-поетичному стилі, і лише спеціалістам відомий їх грубий виклад у оригіналі (наприклад, розповідь про народження Венери у Гесіода) [43, с. 134].

На сторінках творів Григорія I йдеться про необхідність освіти, оскільки вона, на його переконання, є однією з основних умов успішної діяльності священника. Знання ж граматики в сучасному розумінні цього слова завжди було основною вимогою, яку ставили до кожного клірика Католицької Церкви, не кажучи вже про єпископа, і обумовлювалося самою суттю християнської релігії, що мала обширний корпус сакральних текстів із постійно зростаючим апаратом теолого-філософських коментарів до них [83, р. 54].

Однак, незважаючи на це, слід констатувати, що Григорій I не був людиною науки; його не можна порівнювати не лише з Боецієм, а й навіть із Кассіодором. Ставлення до науки та освіти у нього було практичне й

виключно утилітарне: вони важливі настільки, наскільки потрібні для вивчення та тлумачення Біблії й іншої релігійної літератури, для богослужіння, проповіді, а також адміністративної та господарської діяльності.

Хоча для епохи варварства, що настала після Великого переселення народів, коли навіть у відносно благополучній Галлії, за словами Григорія Турського, вивчення благородних наук... занепало, точніше сказати, припинилося [4, с. 23], рівень освіти Григорія I був надзвичайно високим.

Григорій Турський писав: «...він був настільки обізнаний у науках граматики, діалектики й риторики, що вважалось, ніби в усьому Римі не було рівного йому» [4, с. 284]. Ісидор Севільський висловив цю думку ще більш пафосно: «Григорій... володів такою силою знання, що не лише в наш час немає нікого, рівного йому за вченістю, а й у минулі часи не було йому подібного» [15].

Подібні сповненні захвату слова характерні й для інших авторів. Єпископ Тайо Сарагоський пише, що за багатством духовних дарів Григорій «здавався не людиною, а ангелом серед людей. І хто в наш час володіє такою красномовністю, наділений такою мудрістю й має настільки глибокі знання, щоб висловити хвалу, гідну святого Григорія? Думаю, що навіть найвизначніші грецькі та римські філософи, такі як Сократ або Платон, Цицерон чи Варрон, якби жили в наш час, не змогли б знайти гідних слів» [15]. Ільдефонс Толетанський стверджував: Григорій перевершив Антонія в святості, Кипріана – у красномовстві, Августина – у премудрості [15].

Західним авторам письменникам вторив і візантійський богослов Іоанн Дамаскін, який писав, що Григорій був «...чоловік, який прославився стільки ж святостю життя, скільки й ученістю» [9, с. 34].

Враховуючи всю гіперболізованість, властиву піднесеному стилю процитованих вище авторів, слід, тим не менш, констатувати як беззаперечний факт, що стиль Григорія I був у принципі бездоганно правильним, хоча пізньоантичний лексикон його творів, що сформувався на

латинському Заході під впливом християнських ідей, відрізнявся від класичного античного лексикону. Григорій вживав певні слова в новому значенні і часом використовував конструкції, зовсім невідомі авторам класичної епохи «золотої латини» або свідомо відкинуті ними.

У будь-якому разі він знався на віршах Вергілія, вплив якого відчутний, наприклад, у описі бурі, а також на творах Цицерона й Сенеки, приховані цитати з яких, на думку Г. Хофера, імпліцитно присутні в його міркуваннях [78, р. 635].

Судити про систему освіти в Римі в середині VI ст. досить складно. Видана імператором Юстиніаном так звана «Новелла про прохання Вігілія», що передбачала гарантії державного фінансування для граматиків, риторів, лікарів і юристів, на думку дослідників, навряд чи діяла.

Як уже зазначалося, у творах Григорія I рідко трапляються абстрактні теологічні міркування. Це наслідок того, що він не був залучений у якісь великі теологічні суперечки, висловлювати остаточні рішення щодо яких він був би зобов'язаний за своїм положенням Римського понтифіка. Питання про «Три глави» було давно вичерпане; він підтримував рішення II Константинопольського собору, затверджені Папою Вігілієм, пояснюючи та коментуючи відповідні документи [58, р. 123].

Твори Григорія I звернені до екзистенційних проблем людського буття, значною мірою являючи собою втіху для страждальців. Ймовірно, через це майже повсюдно в його книгах присутні розповіді про чудесні події. У описуваних ним чудесах завжди торжествує доброчесність, а зло отримує належне покарання.

Підбадьорити італійців, що впали у відчай через набіги лангобардів, пробудити в них мужність і відвагу було однією з найважливіших цілей творів понтифіка. Ніколи не втрачаючи присутності духу і за жодних обставин не впадаючи в відчай, Григорій намагався пробуджувати ці якості й в інших. У той час, коли руйнувалися останні уламки звичного світу, на Заході Римська імперія вже давно не існувала, а в Італію протягом півтора

століть вторгалися все нові завоювальники, свирепствували невиліковні епідемії, і голод становив постійну загрозу для більшої частини населення, Григорію вдавалося знаходити слова, які допомагали людям зібрати сили, жити і творити добро навіть у найважчих і трагічних обставинах. Так, він писав єпископу Салони: «Сильно сумую і збентежений, почувши про слов'янський народ, який вам загрожує. Сумую, бо вже страждаю разом з вами, збентежений, бо через Істрію вони почали проникати в Італію... Але не сумуйте надто через це, бо ті, хто житиме після нас, побачать ще гірші часи, тож у порівнянні зі своїм часом вони будуть думати, що ми жили у щасливі дні...» [42, с. 77].

Першою найоб'ємнішою книгою Григорія I була «Моралії. Тлумачення на Книгу праведного Йова» [19], розпочата наприкінці 590-х років VI ст., коли він був апокрисіарієм у Константинополі, і завершена вже після повернення до Риму. Остання редакція книги була здійснена Григорієм, ймовірно, близько 600 р., коли він надіслав книгу префекту преторія Африки Іннокентію.

Проте існували й певні копії книги, можливо зроблені на основі стенографічних нотаток на воскових табличках, які не були відредаговані самим Григорієм. Це підтверджується збереженими фрагментами тексту з манускрипту XII ст., який відрізняється від тексту, перевіреного понтифіком і збереженого в архіві Римської Церкви [11].

Ідея звернутися до екзегези Книги Йова була підказана Григорію єпископом Леандром Севільським, з яким він познайомився в Константинополі, хоча, можливо, вибір саме цієї біблійної книги був обумовлений і внутрішніми переживаннями Григорія. «...Часто буває, що човен, ненадійно прив'язаний до причалу, коли розгоряється буря, хвилями відривається від берега навіть у найнадійнішій бухті. Так і я під приводом прийняття священного сану знову опинився в вирі мирських справ, і тишу монастиря, за яку не тримався так міцно, як слід було, оцінив лише втративши її...» [11].

Для своєї роботи Григорій використовував два латинські переклади Книги Йова: новий – виконаний Єронімом з єврейської (*Vulgata*), і старий (*Vetus*), а також грецький текст Септуагінти, до якого він звертався для уточнення окремих місць у Вульгаті. Хоча він вважав, що переклад Єроніма кращий, все ж іноді звертався й до старого [11].

Як впливає з назви, книга належить до жанру екзегетики, хоча вона дуже віддалено нагадує сучасну екзегетику, засновану на текстологічному аналізі. Адже Григорій не знав не лише єврейської, а й навіть достатньо грецької мови. Цей трактат містить розлогі роздуми над темами, навіяними текстом Книги Йова, при цьому самі роздуми мало пов'язані з біблійним текстом, являючи собою досить вільні алегоричні алюзії.

Так, наприклад, Йов у нього виступає прообразом Христа, а також Церкви; друзі Йова, що приходять до нього начебто з метою утіхи, а насправді закликають до зневаги Бога – це єретики і т. д.

Екзегетичний метод Григорія I полягає у поясненні біблійного вірша спершу в буквальному значенні, далі – в алегоричному, а потім – у моральному. Саме в цих моральних роздумах, а не в заплутаних і довільних алегоріях, і полягає значення книги, яка ще за життя понтифіка отримала назву *Moralia* – моральні повчання. Завдяки описам особистих переживань, тонким і глибоким спостереженням життя, ця книга протягом багатьох століть викликала незгасаючий інтерес [27, с. 181].

Іноді, хоча й рідко, Григорій все ж переходить до певних теоретичних натурфілософських міркувань. Так, коментуючи вірш Йова 24, 24: «...падають і вмирають, як і всі...», він згадує слова з Апокаліпсису про те, що в майбутньому не буде ні цього неба, ні цієї землі, але будуть нові (*Одж. 21*), зазначаючи, що хоча це небо і ця земля зникнуть і їх замінять нові, сутність (*essentia*) їх збережеться вічно. Трохи нижче він пояснює, що зміняться лише їхні зовнішні ознаки (*species*), а природа (*natura*) залишиться колишньою [11].

Хоча Григорій, як уже зазначалося, не залишив власне теологічних творів, у *Mogalia* він помістив розповідь про свою теологічну суперечку з Константинопольським патріархом Евтихієм щодо способу існування тіл після воскресіння. Причиною для наведення цього для цього екскурсу став вірш Йова 19, 25: «А я знаю, що Мій Викупитель живий, і Він у останній день відновить із праху розпадаючуса шкіру мою нинішню».

Окрім аргументів з Біблії, понтифік знаходить оригінальний і не позбавлений гумору аргумент із галузі здорового глузду проти твердження Евтихія, що тіло після воскресіння буде іншим: так, якщо тіло після воскресіння буде іншим, то виходить... помру я, а воскресне інший [11].

Один із яскравих прикладів саме морального тлумачення біблійного тексту становлять роздуми над віршем Йова 31, 33: «Якби я приховував мої проступки, як людина, таємно тримаючи в серці моєму пороки мої...». Григорій розмірковує про труднощі для людини визнати свою неправоту та про властиву людині наполегливість у самооправданні. Прикладом такої поведінки понтифік бачить уже Адама й Єву: коли Адам скуштував заборонений плід, виправдовуючи себе, звинуватив у всьому Єву, а Єва, у свою чергу, – змія. Таким чином, провину акту своєї вільної волі вони непрямо поклали на Бога, адже Адам фактично звинуватив Бога в тому, що Він дав йому дружину, а Єва – в тому, що Він допустив у Рай змія.

Свідченням істинного смирення є усвідомлення свого неправильного вчинку та відкрите його визнання. Але найпоширеніший порок людей полягає в тому, щоб таємно грішити, вчинивши гріх, приховувати його, а коли їх викривають, виправдовувати себе [59, s. 8].

Корінь цього лежить у падінні першої людини, провину якої ми несемо на собі, адже він, коли доторкнувся до забороненого дерева, сховався від лиця Бога серед дерев раю. Сховавшись таким чином, він насправді не стільки сховався, бо від Бога сховатися неможливо, скільки показав розположення своєї душі. Будучи викритий Господом за те, що скуштував заборонене дерево, він відповів: «Жінка, яку Ти дав мені, вона дала мені від

дерева, і я їв». Так само й жінка, коли її спитали, сказала: «Змій спокусив мене, і я їла». Бог їх спитав для того, щоб досконалий гріх вони виправили своїм визнанням. Але обидва, Адам і його жінка, віддали перевагу не визнавати гріх, а, навпаки, виправдовувати себе [11].

До складу книги входять 40 гомілій, виголошених Григорієм на самому початку понтифікату, у період з 12 листопада 590 р. до кінця вересня 592 року. Гомілії на Євангелія, на відміну від наступної книги проповідей Гомілії на пророка Іезекіїля, натомість, гомілії були призначені для простої та не дуже освіченої аудиторії, тому їх стиль відзначається простотою та доступністю. Як зазначив сам Григорій у передмові, він виголошував їх *coram populo* – перед народом. Гомілії були складені в час наближення до Риму армії лангобардського герцога Аріульфа. Загроза захоплення Вічного міста варварами завжди викликала в римлян думки про крах і кінець світу, і це відчуття з надзвичайною гостротою зафіксоване у Григорія. З безвихідності теперішнього Папа закликав своїх слухачів до надій на майбутнє життя. Він утішав і підбадьорював їх словами Євангелія, використовуючи різні тексти та образи, наприклад, епізод явлення ангела жонам-мироносицям (Мф 28, 3).

А прислухаймося до слів, сказаних жонам: «Не бійтеся». Цим [ангел] ніби говорить: нехай бояться ті, хто не любить пришестя небесних громадян... Але ви, чому боїтеся, коли бачите своїх співгромадян? Тому й Матвій, описуючи явлення ангела, каже: «Його вид був як блискавка, а одяг його білий як сніг». Бо блискавка означає страх, а сніг – ніжність білизни. А оскільки Бог Всемогутній страшний для грішників, а з праведними ніжний, тому й ангел, свідок Його воскресіння, справедливо являється як у блискавичному образі, так і в білій одежі, щоб нечестивих охопив страх, а праведні раділи...» [2, с. 76].

Центральною для всього творчості Григорія була тема милосердя. Милосердя самого Григорія було настільки велике, що надалі воно стало предметом легенд, що відобразилося і в давньоруській писемності. Так,

продовжуючи пояснювати подальші слова ангела, понтифік задається питанням, чому він усіх апостолів називає одним загальним іменем «учні», а Петра називає окремо по імені. Відповідь, яку дає Григорій, виявляється несподіваною за глибиною та щирістю: «Якби [ангел] не назвав по імені того, хто відрікся від Учителя, він не наважився б з'явитися серед учнів. Отже, він названий по імені для того, щоб не відчаюватися за відречення. Тут нам слід задуматися, чому Бог Всемогутній допустив, щоб сполохався питанням служниці і відрікся той, кого Він передбачив поставити владики всієї Церкви. Ми розуміємо, що це було зроблено за даром найвищої любові, щоб той, хто в майбутньому стане пастирем Церкви, на своїй провині усвідомив, наскільки він повинен бути милосердним до інших» [98, р. 189].

Не менш змістовною є книга «Гомілії на пророка Єзекіїля». Книга складається з 22 гомілій, виголошених у Римі наприкінці 593 – на початку 594 р., під час облоги міста іншою армією лангобардів – короля Агіліульфа. Пізніше Григорій об'єднав їх, опублікувавши з невеликою передмовою, адресованою єпископу Равеннському Мариніану, в якому повідомляє, що ці проповіді спочатку були стенографовані його нотарем, а потім, коли його попросили їх видати, були ним відредаговані, і тільки після цього представлені на суд читачів [2, с. 5].

У цих гоміліях Григорій розглядає не всю Книгу Єзекіїля, а лише початкові глави та одну з останніх, тобто ті, що містять особливо складні містичні образи й алегорії. Гомілії на пророка Єзекіїля складаються з двох книг. Перша, яка включає 12 гомілій, містить екзегезу перших трьох глав Книги Єзекіїля з додатком трьох віршів із четвертої. Початкова гомілія – загального змісту, в ній ідеться про різні види пророцтв, і вона не стосується власне тексту Єзекіїля [2, с. 6-25]. Далі увага понтифіка звернена на першу главу книги, яка зображує видіння слави Господньої, тлумаченню якого присвячено сім доволі обширних гомілій. У наступних гоміліях першої книги (8-12) він, уже не так докладно, пояснює другу, третю та четверту глави Єзекіїля. Усі 10 гомілій другої книги Григорія присвячені тлумаченню однієї

40-ї глави, з якої починається опис храму, збудованого на горі й показаного Єзекіїлеві в останньому його видінні, яке було у 25-й рік Вавилонського полону. Григорій настільки докладно розбирає це видіння, що в десяти гоміліях встигає пояснити лише 47 віршів із цієї глави [43, с. 132].

Основою екзегетичного методу як і раніше залишалася алегорія. Переконання в тому, що алегоричне тлумачення перевищує буквальне, було дуже поширеним в епоху патристики. Втім, у патристичній екзегетиці біблійних текстів існували два напрями: один з них особливу увагу звертав на історичний зміст, а другий – на містичне значення тексту. Перший був представлений Антіохійською школою, другий став домінуючим в епоху Григорія завдяки Александрійській школі.

До Григорія вже було виконано п'ять тлумачень на Книгу Єзекіїля: Єфремом Сирином, Орігеном, Макарієм Єгипетським (1-ша глава), Феодоритом Кирським та Єронімом. Одним із найобставніших було тлумачення Феодорита Кирського, представника Антіохійської школи. Але раціоналістичний метод Феодорита був чужий Григорію, у його гоміліях не помітно жодного впливу Феодорита, можливо, він навіть не був знайомий із його екзегетичним твором. У більш алегоричних тлумаченнях Єфрема Сирина й Макарія Єгипетського також не простежується близькість із працею Григорія. Що ж стосується Орігена, то тут виявляється не лише близькість підходів, але й очевидні запозичення. При цьому досить складно встановити, чи користувався Григорій безпосередньо творами Орігена, чи ж працями інших письменників, які спиралися на нього. Але найбільший вплив, безперечно, справив на Григорія Єронім. Можна стверджувати, що порівняння екзегетики Єроніма й Григорія не на користь останнього. У Григорія цілком відсутній властивий Єронімові науковий підхід: звіряння перекладів біблійних текстів на підставі єврейського оригіналу. Єронім також сяє ерудицією, наводячи думки Платона, цитуючи Горація, «Енеїду» та «Георгіки» Вергілія [37, с. 445-447].

Поступаючись у лінгвістичному й історичному аналізі тексту, Григорій перевершив своїх попередників зверненістю до екзистенційної проблематики. У центрі його уваги постійно перебувають головні для людини питання життя і смерті, сенсу страждання, а також роздуми про крах величі та слави його батьківщини.

«Що тепер у цьому світі, я запитую, ще приваблює нас? Усюди ми бачимо плач, повсюди чуємо стогони. Міста зруйновані, фортеці знищені, поля занедбані, земля перетворилася на пустелю. Жодного жителя не бачимо на полі, майже нікого з мешканців не залишилося в містах [...] На наших очах одних відводили в полон, інших калічили, третіх убивали. То що ж у цьому світі приваблює нас, брати мої? І якщо ми любимо й такий світ, то любимо вже не радості, а рани. Бачимо, яким став Рим, що колись здавався володарем світу [...] де тепер сенат, де народ? [...] нема більше сенату, народ загинув, а в тих небагатьох, хто залишився, скорботи й стогони щодня примножуються [2, с. 65]. Далі Григорій порівнює гинучий Рим із колись могутнім, а тепер старіючим і лисіючим від голови до кінчиків крил орлом. Рим – немічний і лисіючий орел, який сидить на руїнах [2, с. 65].

Цей образ за своєю силою і виразністю, як зауважив П. Батіфоль [52, р. 79], він не поступається Шекспірові. Сталося з ним те, що, як нам відомо, було сказано пророком про Юдею: «Збільшилася твоя лисина, як у орла» (Мих 1,16). Лисина у людини зазвичай буває тільки на голові, тоді як у орла лисина поширюється по всьому тілу, бо коли він сильно старіє, пір'я та пух випадають з усіх його членів. Отже, його лисина збільшилася, як у орла, бо той, хто народ втратив, втратив і пух. Так само опали й пір'я з крил, якими він звично злітався за здобиччю, бо всі його сильні загинули [...] [цит. за: 43, с. 133].

У 46-й гомілії 16-ї книги Григорій звертається до символічного тлумачення образів чотирьох містичних тварин, що нагадують людину, лева, вілця та орла. Вперше символічне ототожнення цих тварин із чотирма

євангелістами зустрічається у Іринія Ліонського, а згодом його запозичили псевдо-Іпполит Римський та Ієронім [2, с. 69].

Григорій, продовжуючи цю традицію, міцно закріпив її в екзегетиці, звідки вона перейшла в образотворче мистецтво, де зображення євангелістів у вигляді містичних символів (Матвій – вінець, Марк – лев, Лука – віл, Іван – орел) стало одним із найпоширеніших канонів розписів храмів і книжкових мініатюр. Ця символіка проникла й у геральдику: наприклад, символом Венеції, де головним храмом був собор Святого Марка, став лев.

Про те, що ці крилаті тварини означають святих євангелістів, свідчать початкові рядки кожної з євангельських книг. Людина символізує Матвія, бо він почав своє Євангеліє з людського родоводу [Ісуса Христа]. Лев символізує Марка, бо він розпочав оповідання з «голосу» [той, що вопіє] у пустелі. Віл символізує Луку, бо він починає розповідь із жертвоприношення Захарії. Орел гідно символізує Івана, який [...], прагнучи до Найбожественної сутності, мов орел, спрямовує свій погляд на сонце [2, с. 69].

Гомілії на книгу Єзекіїля залишилися незавершеними. Пояснення причин цього міститься в останніх рядках книги, які з надзвичайною щирістю передають всю трагічність становища Риму, обложеного лангобардами: «Нехай ніхто не засуджує мене, якщо після цієї промови я закінчу [проповіді], бо, як ви всі бачите, наші лиха збільшилися: з усіх боків ми оточені ворожими мечами, скрізь нам загрожує неминуча небезпечність смерті. Одні повертаються до нас з відрубаними руками, про інших дізнаємося, що їх взято в полон або вони загинули. Я змушений утримувати свій язик від тлумачень, бо «гірка для душі моєї моє життя» (Йов 10,1). [...] Уже не солодко моїй душі від читання [...] Адже як може той, кому не дозволено жити, знаходити радість у поясненні таємного змісту Святого Писання? [2, с. 79].

«Пастирське правило» так само як і гомілії, був написаний у перші роки понтифікату, між вереснем 590 та лютим 591 р. Він зберігся в одному сучасному понтифіку кодексі (Муніципальна бібліотека м. Труа, № 504),

виготовленому у Курії між VI та VIII ст., як це встановив А. Петруччі; був перекладений дияконом Анатолієм на грецьку мову [42, с. 89].

За жанром «Пастирське правило» є настановою для священників. Діяльність священника Григорій вважає найскладнішим із мистецтв – мистецтвом управляти душами (*ars est artium regimen animarum*). На сторінках цієї книги понтифік розмірковує про те, як слід готуватися до прийняття духовного сану, яким повинен бути спосіб життя священника.

Перша умова успішної діяльності священника – чистота його власного життя. Він не повинен мати навіть найменшого бажання заволодіти чужим майном, навпаки, має охоче роздавати своє власне. Самому собі він не повинен дозволяти нічого забороненого, а гріхи інших повинен оплакувати як власні. Священник має щиро співчувати чужому нещастю і так радіти благополуччю ближніх, наче воно належить йому самому. У всьому, що робить священник, він повинен бути прикладом для інших, щоб ніхто не зміг вказати на жодне порушення в його житті, за яке йому довелося б червоніти [10, с. 12].

Григорій вимагає від священника сміливих і неупереджених висловлювань, засуджуючи тих, хто, боячись втратити розташування впливових людей, не наважується говорити правду. Неодмінною умовою для прийняття духовного сану необхідною умовою є освіта – саме цими словами починається книга: «Нікого не слід навчати жодному мистецтву, поки сам не оволодіє ним через уважне розмірковування. Як необачно чинять недосвідчені, наважуючись приступати до пастирського навчання, коли управління душами є мистецтвом із мистецтв. І хто не знає, що рани помислів більш приховані, ніж тілесні рани? Проте часто можна бачити, що люди, не знаючи духовного вчення, не бояться видавати себе за лікарів душ, тоді як ті, хто не знає сили мазей, соромляться видавати себе за лікарів тілесних [...]» [10, с. 23].

«Діалоги» Григорія становлять першу агіографічну збірку, присвячену італійським святим. Книга була написана між липнем 593 та листопадом

594 р., хоча збір матеріалів, як показав А. де Вогюе, який підготував французьке видання тексту, був розпочатий понтифіком значно раніше. Форма викладу матеріалу у вигляді діалогів, ймовірно, була навіяна твором Сульпіція Севера під назвою «Dialogi» або твором «Viginti quatuor collationes» Іоана Касіана [44, с. 152]. Хоча Григорій прямо не цитує жодного з цих творів, тим не менше можна з достатньою підставою стверджувати, що ці автори були йому відомі, оскільки входили до числа найбільш популярних і читаних авторів того часу.

«Діалоги» складаються з чотирьох книг [12]. У перших трьох наводяться розповіді про святих Італії, причому друга книга повністю присвячена Бенедикту Нурсійському і є найдавнішою розповіддю про засновника Бенедиктинського ордену. У 46-й книзі викладено вчення про душу, її безсмертя та про те, яким є її життя після смерті тіла.

Раннє Середньовіччя було епохою особливої шанобливого ставлення до святих, життєписи яких часом подекуди найнеймовірнішими розповідями про чудеса.

Григорій, будучи людиною своєї епохи, приділяв небагато уваги опису чудес, проте, на відміну від багатьох сучасників, він був глибоко переконаний, що «...головне значення життя в справах доброчесності, а не в чудесах...», а також що «...доброчесність... вища за будь-які знамення та чудеса» [12, с. 441].

Агіографія як окремий вид літератури мала свої жанрові особливості, найхарактернішою з яких було неймовірне переплетіння реального і надприродного, буденної повсякденності та приголомшливого дива. Григорій, підходячи до літератури, як і до всього іншого, з точки зору практичної користі, майстерно використовував ці особливості жанру, щоб утішити й підбадьорити людей у важкі часи невпинних війн.

Деякі з його розповідей спеціально були написані для повчання жорстоких завойовників: безстрашні святі на сторінках його книги завжди перемагають їх своїми доброчесностями. У жорстокий вік, коли вбивства,

грабежі та насильство стали буденним явищем, Григорій змальовує образи людей, завжди готових на будь-які жертви, щоб звільнити з полону або врятувати життя інших.

Св. Павлін, знаний поет і ноланський єпископ, роздав усе своє майно бідним і вже не мав засобів, щоб допомогти вдові, до якої вандали забрали сина в рабство, віддав себе самого в рабство як викуп за її сина [12, с. 444]. Священник Санктул, щоб врятувати життя диякона, захопленого варварами, сам зайняв його місце, надавши тому можливість втекти. Григорій захоплюється подвигом цієї людини: «Де ж була його думка, коли він із такою твердістю вирішив померти за свого ближнього і, щоб врятувати життя брата, знехтувавши власним, підставив шию під меч? Яка сила любові надихала його серце, коли він не побоявся ціною власної смерті врятувати життя іншому?» [12, с. 448].

Рухаючою силою всіх вчинків героїв Григорія є любов до інших людей і співчуття до чужого горя. Описуючи почуття префекта Фундиського абатства Лібертіна, якого не відпускала зустрінута по дорозі жінка, доки він не воскресить її померлого сина, Григорій вигукує: «Можна уявити, яка сильна боротьба відбувалася в його грудях: смирення боролось в ньому з співчуттям до нещасної матері, страх приступити до здійснення надзвичайного чуда – з неможливістю відмовити сироті у допомозі. Нарешті, до найбільшої слави Божої, співчуття перемогло тверду доброчесність смирення, тверду саме тому, що її було переможено співчуттям, адже не можна назвати твердою таку доброчесність, яка залишається непреклонною перед стражданням інших» [12, с. 450].

46-а книга, на відміну від перших трьох, є більш філософською, якщо так можна сказати про популярну літературу, розраховану на широкий круг читачів. У ній наводяться також деякі міркування метафізичного характеру.

Спершу викладаються докази безсмертя людської душі, і для більшої переконливості для простої людини наводяться аналогії та приклади з повсякденного життя. Далі слідує тлумачення суперечливих місць про

безсмертя душі, що містяться у Старому Завіті. Понтифік аналізує вірш із Екклесіаста 3,18–19: «Доля синів людських і доля тварин – однакова: як ті вмирають, так вмирають і ці; і одне дихання в усіх, і немає у людини переваги перед худобою...» [12, с. 455].

Для пояснення цього вислову Григорій наводить ряд інших цитат з тексту Екклесіаста і робить висновок, що проповідник говорить, мов би, від різних осіб, спеціально зіставляючи різні думки, щоб із цієї суперечки народилася істина. Далі він показує, що існує різниця не лише між людьми та тваринами, а й між мудрою людиною та невігласом.

Далі Григорій наводить розповіді різних людей, присвячені потойбічному світу. Однак сам, відповідаючи на прямі запитання про власну точку зору, Григорій передбачливо використовував значно обережніші формулювання. На запит диякона Петра, де розташоване пекло, понтифік відповів так: «Не наважуюся сказати про це предмет щось певне. Деякі думають, що ад розташований на якійсь частині землі, інші ж вважають, що він знаходиться під землею» [12, с. 460].

Особливого інтересу заслуговує 396-а глава «Діалогів», у якій наводиться перше викладення вчення про чистилище. Цей текст значною мірою став основою для подальшої розробки чіткого вчення про чистилище у Середні віки [12, с. 461].

Григорію приписується ще цілий ряд творів, достовірність яких у більшій або меншій мірі є спірною. Серед сучасних дослідників існують різні думки: від повного заперечення автентичності до визнання належності деяких із них Григорію, із зауваженням, що вони не були ним редаговані. Про кілька таких спірних творів збереглися свідчення самого понтифіка: «...[абат Клавдій] дещо з того, що я говорив про Притчі, Пісню Пісень, Пророків, Книгу Царств та П'ятикнижжя і що через слабкість здоров'я я не міг передати письмово, надиктував на свій розсуд, щоб це не загубилося в забутті, сподіваючись згодом передати мені записане для виправлення. Але

коли він зачитував мені записи, я виявив, що сенс моїх пояснень значно спотворено, і до того ж на гірше» [37, с. 97].

Григорію приписується також авторство трьох літургійних збірок: «*Liber sacramentorum*» (Сакраментарій), «*Liber antiphonarum*» (Антифонарій) та «*Liber responsalis*» (Респонсал) [48, р. 109].

«Сакраментарій» Григорія є богослужбовим збірником, який містить повний цикл ранкових, вечірніх та денних служб на весь рік, із додаванням чину освячення храмів, посвяти у різні ступені кліру та ін. Складаючи Сакраментарій, Григорій спирався на попередню традицію і, ймовірно, передусім на Сакраментарій Гелазія. Іоанн Диякон, повідомляючи про роботу Григорія над Сакраментарієм, зазначив: «Кодекс Гелазія, що містить тексти богослужінь, багато чого опустив, дещо змінив і дещо додав, для пояснення євангельських читань, [Григорій] об'єднав в одну книгу» [48, р. 109].

Визначити, наскільки близький до нас текст Сакраментарію тому, який склав сам Григорій, неможливо, адже всі збережені списки походять від екземпляру Папи Адріана I, надісланого Карлу Великому, що датується 784–791 рр. [48, р. 109].

Те саме можна сказати і щодо «Антифонарію» та «Респонсалу», що містять річний цикл коротких піснеспівів – антифон, псалмів тощо. Жоден з ранніх біографів Григорія – Ісидор Севільський, Беда Достопочтений, Павло Диякон або автор *Liber Pontificalis* – нічого не писав про його музичні заняття. Лише у Іоанна Диякона з'являється повідомлення, що він склав «Антифонарій», заснував співочу школу (*schola cantorum*), а також займався навчанням співу дітей [22, с. 354].

Проблема встановлення автентичності цих книг ускладнюється тим, що відсутні записи хорового репертуару VI–VII ст., який передавався усно, а усна традиція співу не піддається реконструкції. Навіть найбільш ранні записи, що відносяться до другої половини X ст., виконані невмами (знаки нотного письма, що фіксують не лише музичні, а й фонетичні особливості тексту), не можна з повною впевненістю віднести до традиції

григоріанського співу; сам термін «Gregorianus cantus» (григоріанський хорал) з'явився вперше в середині IX ст. Тим не менше, хоча в джерелах докаролінгської епохи нічого не говориться про музичну діяльність Григорія, сучасні дослідники не заперечують можливості його участі у систематизації літургійних піснеспівів Римської Церкви [25, с. 34].

Традиція Східної Церкви також приписує Григорію авторство «Літургії освячених дарів», але цей переказ, за одностайною думкою сучасних дослідників, позбавлений будь-якої історичної достовірності. Абсолютно очевидно, що Літургія освячених дарів є чисто східною, а не західною, латинського походження, причому багато вчених відносять її складання до часу значно більш раннього, ніж життя Григорія [42, с. 250]. При цьому слід зазначити, що про створення цієї літургії не згадує жодне латинське джерело. Щодо того, яким чином Літургія преждеосвячених дарів опинилася пов'язаною з іменем Григорія, існують лише припущення й здогадки.

Хоча Григорій I не був оригінальним філософом чи теологом, проте у зв'язку з тим, що спрямованість його творчості збігалася з духовними устремліннями епохи, його твори користувалися надзвичайною популярністю протягом усього Середньовіччя. Їх не лише читали вголос, їх не лише переписували та перекладали на інші мови, а майже одночасно з виходом у світ вони ставали предметом численних запозичень і компіляцій. Довгу низку подібних творів починає книга учня Григорія I – Патерія, який, як повідомляє сам понтифік в одному зі своїх листів, був нотаріусом Римської Церкви [43, с. 139]. Патерій залишив об'ємний том під заголовком «Liber de expositione Veteris ac Novi Testamenti, de diversis libris S. Gregorii Magni concinnatus» («Книга тлумачень Старого та Нового Завіту, зібрана з різних книг св. Григорія Великого»), у який він включив, як впливає з назви, тлумачення біблійних текстів, зібрані ним із різних творів Григорія I, розташувавши їх у порядку слідування книг Біблії.

Інший сучасник Григорія, Ісидор Севільський, використав його твори у своїй знаменитій книзі «Sententiae» («Сентенції»), яка справила значний

вплив на всю середньовічну літературу, передусім на іспанську. Уже представник наступного покоління іспанських авторів, єпископ Сарагоський Тайо, упорядкував свою книгу «*Sententiarum libri quinque*» («П'ять книг сентенцій») як компіляцію переважно зі сентенцій Григорія I. Він вибрав вислови понтифіка з теологічних питань, що містяться в його різних творах, розподіливши їх у певному порядку по п'яти книгах:

1. Бог, Його всемогутність, Святий Дух, Св. Трійця, ангели, сотворення світу, Старий Завіт.
2. Христологія та еклезіологія.
- 3–4. Моральна теологія.
5. Есхатологія, у тому числі окрема глава (XXI) про чистилище.

Ймовірно, Тайо є також автором і компілятивного збірника, складеного з коментарів Григорія I на старозавітні книги Пісня Пісень, Притчі тощо – «*Excerpta Gregorii*» («Витяги з творів Григорія»), які в деяких місцях доповнені тлумаченнями Григорія Ельвірського та Августина [42, с. 253].

Юліан, єпископ Толедський, у своїй книзі «*Prognosticon futuri saeculi*» («Опис майбутнього віку») зібрав вислови Папи Григорія I (поряд із цитатами зі св. Августина) по всьому спектру есхатологічних питань: від страху смерті, який відчуває людина, до устрою загробного світу. Причому Юліан Толедський приділяє вже значно більше уваги, ніж Тайо, опису чистилища (книга II, глави 19-23), початок формування вчення про яке, як зазначалося, було закладено Григорієм [13, с. 337].

Включення фрагментів творів Григорія I у різні збірники і навіть складання цілих книг із цитат із його текстів тривало протягом багатьох століть. Це залишалося актуальним навіть у XII ст.: монах Алульф склав ще одну книгу на основі біблійних тлумачень Папи [42, с. 253].

Символічні тлумачення всього на світі, які у великій кількості розсипані в «*Moralia*», привертати увагу середньовічних ерудитів, наприклад представників Сен-Вікторської школи. Один із них, паризький канонік Гарнерій, написав книгу з промовистою назвою «*Gregorianum*» [19 а, с. 505].

Зібравши в ній символічні тлумачення, здебільшого на матеріалі «Moralia», і лише частково залучаючи інші тексти Григорія, він вибудував із них цілу систему світобудови, розташувавши в упорядкованому порядку символічні тлумачення неба, зірок, вітрів, землі, гір, морів, дерев, рослин, дорогоцінних каменів, тварин, частин людського тіла тощо. Компіляція з «Moralia», що являє собою авторське скорочення, була складена відомим абатом Кюні Одуном [46, р. 22].

Що стосується Гомілій на Євангеліє, то вони стали зразком для кількох поколінь проповідників. Гомілія майже безроздільно панувала до XIII ст., коли в університетах з'явилася наукова схоластична проповідь. Але й у XIII ст. у руслі «григоріанської» традиції залишалися проповіді Антонія Падуанського. Цей тип проповідей отримав назву постилла від лат. *postilla* [verba textus] – пояснення, що слідує за певними словами тлумаченого тексту. Характерною рисою постилли є відсутність чіткої та компактної форми тлумачення окремо взятої думки Біблії, при цьому кожна постилла розділяється на кілька частин, що коментують наступні один за одним вірші тексту, унаслідок чого в кожній частині розвивається власна думка, іноді мало пов'язана з цілим.

«Гомілії на Євангеліє» цілком або частково включалися в численні збірники проповідей – гомілярії. Найбільшою популярністю користувався «Гомілярій Павла Диякона», у якому поряд із проповідями Августина, Лева Великого та інших велике місце займають проповіді Григорія. Складений за розпорядженням імператора Карла Великого, Гомілярій Павла Диякона отримав поширення на всій території його імперії [75, р. 165].

Наступний подібний офіційний збірник був складений за розпорядженням онука Карла Великого, Лотаря, Рабаном Мавром. Хоча цей збірник мав більш оригінальний характер, оскільки Рабан Мавр сам писав проповіді, а проповіді, запозичені від Святих Отців, переробляв і частково скорочував, тим не менше до нього увійшли фрагменти з гомілій Григорія I.

Вплив Григорія I не обмежувався гомілетичними збірниками, він явно присутній у всіх авторів, які складали проповіді, починаючи вже з анонімного автора VII ст., якого довгий час ототожнювали з Елігієм. Ці гомілії не лише близькі за стилем викладу, але й включають цілі розповіді з гомілій понтифіка. На Реймському соборі 852 р., який проходив під головуванням архієпископа Гінкмара, було ухвалено рішення, щоб кожен священник вивчав Гомілії на Євангеліє, причому гомілію про 72 учнів, посланих на проповідь, вивчив напам'ять [75, р. 165].

У «Гоміліях на Євангеліє» (XX, 12) Григорій наводить вислів пророка Ісаї: «...перетворю пустелю на озеро і землю непрохідну на джерело вод; насаджую в пустелі кедр і терен, мирт і оливкове дерево [...] ялину, в'яз і самшит...» (Іс 41, 18–20).

Це дає йому нагоду перейти до символічного тлумачення названих рослин. Цю традицію символічного тлумачення рослинного світу сприйняли багато середньовічних письменників, починаючи з Ісидора Севільського і аж до XIII ст., у якому найяскравішим представником цієї традиції став Антоній Падуанський [38, с. 120].

Порівнюючи їхні тексти, можна констатувати, що Антоній у основному слідує тлумаченням Григорія, хоча іноді змінює їх, спираючись на етимології Ісидора Севільського, як це видно на прикладі тлумачення оливкового дерева:

Григорій I: «А кого ми розуміємо під оливковим деревом, якщо не милосердних? Бо й грецьке слово *ἐλαίον* означає «милосердя», і плід милосердя – як олія оливкового дерева перед очима Бога Всемогутнього» [88, р. 14].

Антоній Падуанський: «Оливкове дерево має гіркий корінь, міцний і неушкоджений стовбур, зелене листя та солодкий плід. Так і християнин має бути гірким у покаянні, твердим у переконанні та солодким у справах милосердя» [38, с. 121].

Не менш тривалий успіх мало Пастирське правило. Антіохійський патріарх Анастасій II ще за життя Григорія переклав цю книгу на грецьку мову, завдяки чому з нею ознайомила й Східна Церква. На Заході ж вона стала настільною книгою для священників. На Майнцькому соборі 813 р. Пастирське правило було визнано найважливішою книгою після Святого Письма та церковних канонів і необхідною для обов'язкового вивчення духовенства. За свідченням Гінкмара Реймського, кожен єпископ при посвяті брав у руки «Пастирське правило» разом із книгою церковних канонів і присягаючи перед вівтарем, що буде дотримуватися цих правил у думках, житті, навчанні та судженнях, як у них прописано [75, р. 171].

«Пастирське правило» неодноразово перекладалося на європейські мови. Перший переклад був зроблений англосаксонською у VIII ст. англійським королем, письменником і перекладачем Альфредом Великим [42, с. 255].

Проте все ж найпопулярнішою книгою Григорія стали «Діалоги», які увійшли до зібрань багатьох бібліотек Європи. Через 150 років Папа Захарій, за походженням грек, переклав Діалоги на свою рідну мову. Наприкінці того ж VIII ст. був виконаний переклад арабською мовою, а через ще кілька століть з'явилися переклади французькою (XII ст.), італійською та іншими мовами [42, с. 255].

46-та книга «Діалогів» також поклала початок новому жанру в середньовічній літературі – жанру видінь, що описують подорожі до потойбічного світу. Першим із цього жанру сказань стало житіє ірландського анахорета Фурзея, сучасника Беди Достопочтенного. До кінця VII ст. починають з'являтися й більш об'ємні оповіді, наприклад, *Visio Baronti* («Видіння Баронта»); надалі видіння представляють окремі самостійні твори, які до XII ст. зосереджуються переважно навколо трьох імен: Тундал, Брендан і Патрік [44, с. 156].

Оповіді про них у різних варіантах, прозою та віршами, латинською та сучасними європейськими мовами, становлять значний пласт літератури XII-

XVI ст. Вершиною цієї традиції видінь і подорожей до потойбічного світу, без сумніву, стала «Божественна комедія» Данте [44, с. 156].

Аналіз творчості папи Григорія Двоєслова дозволяє зробити висновок, що його богословська спадщина має не стільки систематичний чи академічний характер, скільки пастирсько-практичний. Він не прагнув до створення оригінальних філософських концепцій, а головним чином спирався на авторитет Августина, популяризуючи його ідеї. Водночас Григорій залишив глибокий слід у духовному житті Європи, адже його твори були відповіддю на виклики часу — занепад освіти, війни, голод, страх перед варварами. Своім словом він умів утішати, підтримувати і спрямовувати людей до надії та мужності.

Його найвизначніші твори — «Моралії на книгу Йова», «Гомілії», «Пастирське правило» та «Діалоги» — поєднують у собі екзегезу, моральні настанови й агіографічні розповіді. У них чітко проявляється характерна для понтифіка увага до питань милосердя, смирення та відповідальності духовного пастиря. Незважаючи на відсутність академічної системності, ці твори здобули величезну популярність і стали джерелом для численних компіляцій, перекладів і переосмислень у середньовічній Європі.

Отже, значення Григорія Двоєслова полягає не лише у змісті його богословських праць, а й у їхній здатності формувати духовний клімат епохи, впливати на церковну практику та надихати наступні покоління християнських мислителів.

РОЗДІЛ 3. ДІЯЛЬНІСТЬ ГРИГОРІЯ І НА МІЖНАРОДНІЙ АРЕНІ ТА ФОРМУВАННЯ ІДЕЇ ПАПОЦЕЗАРИЗМУ

З Григорія Великого та його учня Ісидора Севільського починається новий етап в історії уявлень про сутність і роль королівської влади в державах, що виникли на території Західної Римської імперії. Саме в цей час після різноманітних досвідів і теоретичних побудов концепція християнської королівської влади набуває завершеної форми, яка, звичайно ж, ще буде уточнюватися і розвиватися протягом усього Середньовіччя, але її основні положення та обриси залишаться вже незмінними.

Насправді ніщо не віщувало, що саме Григорій Великий відіграє в цьому процесі одну з ключових ролей. Римлянин за походженням і за місцем народження, він усе своє життя провів на землі імперії. Вірний підданий імператора, він лише здалеку спостерігав, що відбувається в королівствах Заходу. Не зазнаючи тиску з боку королівської влади, він оцінював її як сторонній спостерігач, так би мовити – зацікавлений дослідник. У нього немає й тих складних почуттів, що поєднували в собі захоплення, ненависть і презирство, які так часто відчувало населення Галлії та Іспанії до своїх нових володарів. Його судження стосовно Герменегільда показують, наскільки йому були чужі погляди й помисли іспано-римлян. Він навіть не міг уявити собі, що у державах франків чи вестготів представники різних народів могли б об'єднатися довкола своїх правителів на основі почуття згуртовуючої їх солідарності. В очах Григорія імперія залишалася ідеальною та єдиною можливою формою політичної організації [72, s. 21]. Ми не маємо жодних даних, які дозволяли б хоча б припустити, що він бачив майбутнє за національною королівською владою, покликаною замінити універсалістську монархію. У цьому відношенні погляди Григорія Великого суттєво розходяться з поглядами Григорія Турського чи Ісидора Севільського. Показово, з якою запеклістю Григорій Великий боровся проти утвердження в Італії королівства лангобардів. Не менш показово і те, що з усього тривалого

періоду остготського панування він згадує лише безнадійні битви, що стосуються останніх днів остготської монархії в Італії. Іншими словами, Григорій, народжений близько 540 р., саме в момент капітуляції Вітігіса й оприлюднення Прагматичної санкції він дуже співчутливо ставився до прагнення Юстиніана утвердитися в Італії [70, р. 76].

Однак єпископу Рима, патріарху Заходу було занадто складно не помічати тих суворих реалій навколишнього життя, серед яких проходила його щоденна діяльність. Тому, якщо вже не з симпатії, то з необхідності Григорій був змушений виявляти інтерес до навколишніх романо-варварських королівств і їхніх правителів. Очевидна слабкість імперії в Італії, її неспроможність прийти на допомогу у боротьбі проти лангобардів змушували Григорія шукати інші шляхи спасіння. У Галлії та в Іспанії християнська церква була змушена рахуватися з королівською владою. Правителі цих королівств могли завадити або, навпаки, сприяти поширенню істинного, католицького християнства. І, зрештою, для християнізації англів, великої справи, задуманої папою, не можна було знехтувати необхідною допомогою, яку франкські правителі могли надати місіонерам, що проїжджали через їхнє королівство, аби дістатися до островів. У збірнику листів Григорія Великого збереглося кілька послань на цю тему, адресованих франкському й вестготському дворам. У цих посланнях Григорій торкається майже виключно церковних питань [70, р. 76]. І все ж ці листи становлять значний інтерес – передусім своїм настроєм і тональністю, а також тим образом ідеального християнського правителя, який у них постає завдяки порадам і настановам суто морально-етичного характеру.

Водночас не можна заперечити, що Григорій часто опинявся при королях у ролі духовного наставника. Та цим його вплив на розвиток власне політичних ідей не обмежувався. Саме твори Григорія Великого, узяті в їх сукупності, сформували той спосіб мислення й світосприйняття, на які орієнтувалося все Середньовіччя й які справили найсуттєвіший вплив на всі сфери духовного та суспільного життя, включно з політичною. Досі у центрі

нашої уваги перебували різні типи королівської влади, що склалися в тому чи іншому романо-варварському королівстві. Заслуга ж Григорія Великого полягала в тому, що він зумів піднятися над конкретними, історично зумовленими обставинами й запропонувати своїм сучасникам цілісну концепцію людини й світу, засновану на принципах і цінностях християнства, в якій, зокрема й завдяки його особистому досвіду, роздуми над природою, сутністю та функціями влади посідали важливе місце [41, с. 192]. Різні форми королівської влади, які до цього часу шукали для себе ідеальний зразок для наслідування у власному минулому, – не випадково Теодоріх чи Хлодвіг називалися *auctor*, – відтепер виявляються поєднаними воедино, постаючи варіантами однієї моделі, важливою деталлю загального світопорядку, за правильне функціонування якого вони несуть відповідальність.

Супровідні обставини, втім, що сприяли формуванню подібних нових ідей і тем, склалися так, що Григорій став не лише стороннім спостерігачем, а й активним учасником переходу до нового, вже середньовічного етапу історії королівської влади. Григорій Великий і його тезка, єпископ Григорій Турський, були сучасниками – різниця між ними не перевищує двох-трьох років. Григорій Турський радісно вітав обрання Григорія Великого римським папою [57, р. 43]. Однак роки понтифікату Григорія Великого, що збіглися з періодом його максимальної творчої активності, припадають уже після смерті Григорія Турського [57, р. 45]. При цьому прірва, що пролягла між цими авторами, стає очевидною з першого погляду.

Чи є ця явна відмінність лише наслідком глибокої трансформації західного світу, яка відбулася протягом відносно недовгого понтифікату Григорія Великого? Звісно, прийняття королями Толедо католицького варіанту християнства, навернення до нього ж англів, зміцнілі надії на формування у лангобардів християнської королівської влади – все це яскраві факти, що свідчать про настання нової епохи [85, р. 599]. Водночас ці ж

факти говорять і про укріплення самої королівської влади. Прийняття Реккаредом (королем вестготів з 586 р.) католицького варіанта християнства є настільки ж політичним актом, наскільки і релігійним, адже воно сприяє зміцненню єдності Іберійського півострова, до чого невтомно прагнув ще Ліувігильд.

Крім того, у Галлії, де Брунгільда правила як регентка від імені двох своїх малолітніх онуків, ми фактично можемо говорити про перемогу ідей централізації та утвердження уявлень про спадковий характер королівської влади: дитина визнається королем на підставі свого права, а не завдяки своїй *utilitas* [84, р. 26]. В Італії лангобарди фактично безкарно загрожують землям імперії, демонструючи тим самим її слабкість. І все ж усі ці факти, що характеризують загальну динамічність політичних процесів на Заході в цей період, самі по собі революційними не є. Вони навіть не всі сталися під час понтифікату Григорія Великого. Наприклад, навернення Реккареда датується 589 роком, і його наслідки вже були цілком очевидними [89, р. 89].

Звичайно, Григорій Турський, найімовірніше, сприймав цей факт сам по собі, але його незацікавленість, практично байдужість у цьому питанні все одно викликає подив. Це тим більше незрозуміло, що історик Хлодвіга навіть не думає співвідносити події, що відбулися, з тими, які сталися в Галлії. Перед нами ще одне свідчення того, що єпископ Тура так і не зміг підійти до ідеї єдиної християнської королівської влади, яка виходила б за межі кордонів окремих королівств. Його погляд зупинявся на приватних явищах і не прагнув до узагальнення, до охоплення цілого [50, р. 115].

Таким чином, папа Григорій Великий виявився кращим, значно більш спостережливим і уважним свідком свого часу, ніж Григорій Турський. Погляд Григорія Великого охоплює події в цілому, він немовби ширяє над ними, окидаючи їх поглядом з висоти пташиного польоту. Цьому, безперечно, сприяли і його значно краще, ніж у Григорія Турського, освіта, і укоріненість у римській культурній традиції – їхні природні здібності, вочевидь, були цілком співставимі, – та й соціальні й політичні процеси в

останні роки VI ст. почали розвиватися стрімкіше; ну, і, зрозуміло, Рим і папський престол як спостережні пункти істотно відрізнялися від Тура [60, р. 282]. За своїм значенням, за тими функціями, які йому доводилося виконувати, за реальною ситуацією в Римі Григорій Великий опинився в самому центрі перехрестя основних силових ліній того часу, фактично знову в центрі світу, причому де-факто володіючи також і світською владою [77, р. 467].

Звичайно, з точки зору букви закону єпископ Рима наприкінці VI ст., безсумнівно, залишався ще підданим імператора. Однак «завдяки» лангобардам і в силу географічного чинника – Рим знаходиться досить далеко від Равенни й ще далі від Константинополя – Григорій фактично був сувереном у своєму місті [77, р. 487].

І хай він був позбавлений будь-яких амбіцій щодо світської влади – так, здається, воно й було, – і, безумовно, він радше віддав би перевагу постійному відчуттю присутності імперії та користуванню захистом її зброї. Але все ж не можна не звернути увагу на те, що, на відміну від усіх розглянутих нами раніше авторів, саме він єдиний міг дивитися на оточуючих його носіїв королівської влади відносно вільно. Він міг поводитися з королями як рівний із рівними. Він їм нічим не зобов'язаний і нічого від них не чекає. Природжений римлянин, що походив із знатної родини [71, р. 240], він не відчував на собі впливу тих суперечливих ідей і почуттів, які в Галлії чи в Іспанії спонукали Григорія Турського або Ісидора Севільського, зокрема, шукати в королівській владі, що виникла внаслідок вторгнення й завоювання, опору їхній провінційній самотності.

Звичайно, читаючи листування папи, віддаєш собі повну звітність у тому, що правителі Заходу, коли йдеться про справи пастирські чи місіонерські, фактично відіграють роль, яка нічим не поступається ролі імператора; їхнє значення, їхній вплив на перебіг реальних подій нічим не менші, а, можливо, й більші, ніж у нього. При цьому ми не маємо на увазі листи, створені виключно з міркувань етикету. З листів перед нами постає

образ папи Григорія Великого, який уважно досліджує королівську владу, прагне визначити її етичні основи, її телеологічний сенс. Таким чином, Григорій Великий, волею обставин опинившись у точці перетину імперії та королівської влади, постає винятково чуйним і безстороннім свідком триваючого змагання між цими двома типами й формами влади [93, р. 539].

Дипломатичний етикет у посланнях дотримується надзвичайно скрупульозно, і ми не зустрінемо там, як, наприклад, у «*Variae*», тих пікантних невідповідностей між листами, адресованими константинопольському двору, і листами, створеними для внутрішнього вжитку. Листи до франкського чи вестготського дворів ніколи не містять тих протокольних «помилочок», часом занадто показових, аби бути випадковими, в яких Кассіодор був великим майстром і які в одну мить могли перетворити короля на подоби імператора [93, р. 539].

Подібна відсутність фантазії й риторичної винахідливості, можливо, пов'язана із загальним консерватизмом понтифікальної канцелярії. Проте цей консерватизм чудово відповідає настрою самого Григорія, який надто серйозно ставився до істини й до простоти, аби вірити, що риторичні прикраси самі по собі можуть змінити поточну реальність. Якщо, як ми прагнемо показати, метою Григорія Великого було визначення місця королівської влади в загальному порядку світобудови, то він не розраховував досягти цього лише за допомогою слів – ціна мала бути значно вищою. Загальна ж суворість стилю тільки ще яскравіше підкреслює ті рідкісні моменти, коли він вважає можливим і потрібним від неї відступити [77, р. 487].

У вживанні титулатури ми також не спостерігаємо жодної фантазії. При цьому Григорій загалом не прагне до різноманітності титулів. *Pietas* і *piissimus*, *serenitas* і *serenissimus* закріплені майже виключно за імператором. Правителі західних королівств можуть розраховувати лише на *excellentia* або на *excellentissimus filius*. Уживання останнього звертання ще раз підкреслює величезну різницю між імператором і королем. Для Григорія імператор іще,

безсумнівно, *dominus*. Тим не менш, використовуючи зазначену титулатуру, Григорій акцентує увагу на тій духовній владі, якою він користується в західних королівствах. Це дозволяє припустити, що між папою і королями вже склалася система досить тісних взаємин. Відносини з імператором регулюються ретельно розробленим етикетом, успадкованим ще від епохи доміану. І в цих відносинах церква та імперія виступають аж ніяк не рівноправними партнерами; нерівність постійно породжує недовіру одне до одного, і все це походить від того, що П. Аркарі дуже влучно назвав «зустрічню надто молодій релігії з надто старою державою» [47, р. 53].

Попри всі зусилля Євсевія, Амвросія та Августина, імперія продовжувала залишатися «старшим братом» церкви. І ось перед обличчям східного константинопольського колоса, легітимність влади якого сягає Августа, раптом з'явилися на Заході *reges*, що стали синами апостольського престолу. І питання тут не лише в протоколі. Ще зовсім недавно папи Сіммах та Іван аж ніяк не могли бачити у аріаніні Теодоріхові свого духовного сина. Натомість Григорій став першим римським єпископом, який міг одночасно звертатися і до Хлотаря Нейстрійського, і до правителів Австразії та Бургундії, і до Реккареда Вестготського, і до Етельберта Кентського, не кажучи вже про спадкоємця лангобардського престолу Адалоальда, називаючи їх усіх своїми «синами» [47, р. 53].

Крім того, минуло ще занадто мало часу, щоб цей почесний титул устиг знецінитися. І якщо відволіктися від римської традиції, хіба сам Христос у Євангелії не протиставляв терміни *dominus* і *filius*? [77, р. 488]. Без сумніву, Григорій не міг не замислюватися над контрастом, що виникав між імператором, якого він змушений був трактувати у термінах минулої епохи, і новими володарями Заходу, до яких він звертався словами, узятими з Нового Завіту.

Звісно, зазначені особливості слововживання мають суттєве значення, проте їх недостатньо для остаточного висновку, що потребує підтвердження й з іншого боку. Втім, вони досить виразно висвітлюють ту проблему, яку

Григорій змушений був розв'язувати протягом усього свого понтифікату. Увесь час його перебування на римському єпископському престолі йому доводилося постійно балансувати між вірністю старому порядку та усвідомленням необхідності переходу до нового світопорядку, між Заходом і Сходом. Його кар'єра вибудовувалася між цими двома полюсами. Він мріяв стати місіонером і нести на далекі острови світло істинної віри, але був посланий Пелагієм II до Константинополя; однак наприкінці свого понтифікату він зміг у певному сенсі здійснити свою мрію, висвятивши на єпископа англів свого учня Августина. Невже це лише символ? Напевно, ні, і християнізація англів, одне з найважливіших його діянь, справді сприймалася ним як реванш за всі образи й неприємності, яких йому довелося зазнати у відносинах з імперією [90, р. 200].

Взаємини між Григорієм Великим і Маврикієм розпочалися задовго до того, як обидва вони досягли вершин влади. Вони познайомилися тоді, коли Григорій Великий представляв Пелагія II при константинопольському дворі, а Маврикій ще й не думав про імператорську корону. Майбутній римський папа став хрещеним батьком сина майбутнього імператора, Феодосія.

Однак спокійними й безхмарними відносини Риму та Константинополя залишалися недовго. Причини розбіжностей були численні та різноманітні. Хоча сама по собі жодна з них, особливо з огляду на постійну примирливу налаштованість папи, не стала б приводом до розриву. Швидше, саме низка помилок, допущених Маврикієм, призвела до того, що його образ у душі Григорія помітно потьмянів. З іншого боку, попри постійне прагнення Григорія до компромісу, до врівноваженого врахування думок обох сторін, до проникнення в саму суть речей, його дії на кожному етапі конфлікту, можливо, були надмірними, хоча й дуже показовими. Таким чином, для нас найцікавішими є не самі факти, а ті коментарі, якими він їх супроводив у *Registrum* [77, р. 488].

П'яти років виявилось достатньо, щоб папа й імператор остаточно посварилися один з одним. Перші ускладнення в їхній злагоді виникли тоді,

коли Маврикій захотів заборонити солдатам і чиновникам постригатися в ченці. Григорій мав оголосити текст імператорського послання, що він і зробив, супроводивши його своїми застереженнями. Це, звісно, вже було питання принципу.

У той же час Григорій Великий бачив, як із кожним днем зростає загроза з боку лангобардів. Йшлося вже про те, чи готові папа, клірики та монахи особисто взятися за зброю, щоб допомогти відбити наближену небезпеку. Григорію довелося перебрати на себе турботи про захист Риму, і, зважаючи на більш ніж скромні успіхи імператорського екзарха Романа, він виявився змушеним, аби уникнути кровопролиття й фактичної різанини, вступити в безпосередній контакт з Агілуфом [53, р. 250]. Дізнавшись про це, екзарх поскаржився імператорові. Маврикій написав Григорію не надто ввічливе послання, наскільки ми можемо його реконструювати за відповіддю Григорія, у якому той був змушений, зокрема, захищатися від докору в *simplicitas*, який імператор не забув йому кинути [77, р. 489]. Таким чином, у суперечці між своїм давнім другом і екзархом імператор став на бік останнього. Причому саме цей екзарх Роман відчував до папи Григорія якусь сліпу ненависть.

За кілька місяців до описуваних подій, коли папу фактично звинуватили у державній зраді, Роман примусив висвятити на єпископа Салони з порушенням установленого порядку якогось Максима. Григорій повідомляє про цю справу дияконові Сабініану в листі, датованому вереснем чи жовтнем 594 р. У тому ж самому листі Григорій розповідає нам також, що ширяться чутки, ніби він наказав убити єпископа Далмації на ім'я Мальх. Папа пояснює, спеціально для Маврикія, що якби він хотів когось убити, то взявся б за це з більшою користю: «У лангобардів більше не було б ні короля, ні герцогів, ні комітів» [77, р. 489].

До цих нагальних справ додалося й загострення давніх суперечок, найгостріша з яких була пов'язана з правом на титул вселенського патріарха, яким проголосив себе єпископ Константинополя Іоанн Постник, чие

доброчесне прізвисько приховувало невгамовне честолюбство [100, р. 74]. Справді, здавна єпископи *urbs regia* [100, р. 74] висували різні претензії, покликані підвищити їхнє значення та принизити Рим, ті самі претензії, які зрештою приведуть до схизми 1054 р. [69, р. 70] Конфлікт, пов'язаний із правом володіння цим вселенським титулом, розпочався ще за папи Пелагія II й неодноразово спалахував з новою силою за часів понтифікату Григорія Великого, зокрема і тоді, коли новий патріарх Киріак прийшов на зміну Іоаннові [87, р. 150].

Найпримітніше, що папа знову був змушений втрутитися в цю справу саме в червні 595 р., коли йому довелося виправдовуватися за проведення незалежної політики в Італії з лангобардами [69, р. 70]. Таке співпадіння показує, що ці питання в свідомості папи були взаємопов'язані, хай і не безпосередньо. Будь-яке оскарження його духовної влади видавалося йому водночас посяганням і на його політичні позиції в Італії [53, р. 253]. Втім, релігійні проблеми в цей період практично не відокремлювані від політичних. Одночасно імператор Маврикій підтримує спрямовану проти Григорія схизму єпископів Венеції та Істрії, приводом для якої стали суперечки про Три глави [66, р. 219].

Оскільки на той самий момент папа повинен був заспокоїти Теодолінди, яка була стурбована суперечкою про Три глави [66, р. 219], зовсім не виключає припущення, що теологічні сумніви королеви були спровоковані командою екзарха, стурбованого зближенням між папою та цією впливовою особою. Як би там не було, кризу між Маврикієм і Григорієм Великим було завершено в червні 595 р. повним розривом відносин: папський нунцій, диякон Сабієн, був відкликаний до Риму.

Незабаром екзарх помер. Його наступник Каллінік виявився розуміючою людиною і по-іншому поставився до ситуації, давши згоду на початок переговорів з лангобардами [55, р. 137-139]. О. Бертоліні проаналізував подвійність того становища, в яке потрапив Григорій, виявившись всупереч власному бажанню фактично арбітром між екзархом і

Агілульфом [53, р. 258]. Крім того, замість очікуваного миру папа зміг домогтися від лангобардів лише згоди на укладення перемир'я, яке мало тривати до березня 601 р. Відразу після закінчення терміну перемир'я війна відновилася з новою силою. Проте загальні загрози та небезпека вторгнення не змогли об'єднати Маврикія та Григорія.

Відносини між папою та імперією більш-менш нормалізувалися лише за Фоки, який змінив Маврикія на імператорському престолі. Маврикій був повалений і вбитий разом зі своєю родиною – серед них загинув і хрещеник Григорія (23 листопада 602 р.). Радість, з якою Григорій Великий вітав кривавий прихід до влади одного з найпохмуріших тиранів в історії Візантії, урочиста зустріч, яку він наказав влаштувати присланим з Константинополя портретам імператора та його дружини, не мають іншого раціонального пояснення, окрім тієї дивної ненависті та озлоблення, з якими Маврикій переслідував Григорія в останні роки свого царювання [52, р. 211-212].

У Равенну було призначено нового екзарха Смарагда, який уже обіймав цей пост за Пелагія II. Нове перемир'я з Агілуфом було укладене в 603 р. Наприкінці того ж року Григорій пише лист Теодолінді, у якому висловлює їй свої вітання з нагоди хрещення її сина Адалоальда [53, р. 261]. 12 березня 604 р. Григорій Великий помер.

Конфлікт, що спалахнув між імператором Маврикієм і папою Григорієм, має дуже глибокі корені; його причини зовсім не лежать на поверхні, а сам він, по суті, є частковим випадком у довгій історії протистояння та суперництва Сходу і Заходу. Дружні узи, що багато років пов'язували Маврикія й Григорія, дають підстави вважати, що конфлікт між ними не є особистою сваркою. Їхня дружба перервалася лише з того моменту, коли кожен із них був змушений нести тягар величезної відповідальності і приймати рішення, які через усю попередню історію та нинішній порядок речей не могли не суперечити одне одному.

З висоти часу і без анахронізму можна припустити, що першопричина конфлікту полягала в тому, що вони дотримувалися різних концепцій імперії.

Маврикій був вірним і послідовним продовжувачем справи Юстиніана та його політики відвоювання територій у варварських королівств. Г. Острогорський наголошує, що Маврикій розглядав землі колишньої Західної Римської імперії як невід'ємну частину єдиної держави. Дослідник нагадує, що в заповіті, складеному під час хвороби у 597 р., Маврикій передбачав навіть повернення до попередньої системи управління: його старший син Феодосій мав правити в Константинополі, а молодший, Тиберій – у Римі та над Італією [92, р. 110].

Григорій, без сумніву, вважав цю політику малореалістичною. Він цілком усвідомлював, що з лангобардами, які закріпилися оселилися в Північній Італії, неминуче розгорнеться запекла війна, витрати на яку доведеться оплачувати населенню Італії. Крім того, він щодня ставав свідком численних зловживань імператорських *judices*, і йому не було незрозуміло, що сама імперія вже давно стала радше східною, аніж римською [72, р. 56]. Остаточна реставрація імперії в Італії обіцяла обернутися пануванням греків над римлянами [55, р. 142].

Сам Григорій передусім – римлянин за духом і серцем, його рідною мовою є латинська. Одній знатній римлянці Рустиціані, яка жила при імператорському дворі в Константинополі і користувалася певним впливом, Григорій настійно радить повернутися до Риму [52, р. 42]. В іншому випадку він з гордістю повідомляє, що не відповів на лист якоїсь Домініки, оскільки вона, чією рідною мовою була латинська, написала йому грецькою [51, р. 123].

Аргументи та формулювання Григорія в цьому випадку надзвичайно цікаві та показові: він не каже, що Домініка – римлянка, італійка або мешканка західної частини імперії; вона *latina*, тобто належить до світу латинської мови, що виявляється ширшим поняттям. Якби він написав «римлянка» або «італійка», це означало б лише прояв провінційного партикуляризму всередині імперії, а він пише *latina* і таким чином протиставляє увесь латинський, тобто західний, світ східному, тобто

грецькому; опозиція, яку він створює, є опозицією лінгвістичного, або, точніше, лінгвокультурного порядку [51, р. 123].

Не варто також забувати й про суто патріотичний настрій «Діалогів», написаних саме в розпал війни з лангобардами. Цей твір можна розглядати як прояв віри в особливу долю Італії, яка також здатна породжувати своїх власних святих. У той же час Григорій дає урок і імперії, нагадуючи, що в епоху готів святий Бенедикт самотужки протистояв Тотілі [100, р. 76]. Святість перемогла того, хто чинив опір зброї Юстиніана. Чи не спонукає цей розповідний приклад читача провести паралель із лангобардами?

Перед обличчям цієї імперії, в якій він явно почувався некомфортно, Григорій спостерігає піднесення західних королівств і розуміє, що має вибудовувати з ними відносини, має звернутися до них – саме до нових королівств і їхніх правителів, а не до варварів. Григорій надто римлянин, він занадто пронизаний ідеями і традиціями римської державності, щоб дозволити собі впасти у наївну апологетику за зразком Сальвіана. Він звертається до королів і королев, сподівається і розраховує на їхню співпрацю та підтримку, щоб через них впливати на духовенство та народ [100, р. 76].

Новизна такого типу відносин, новаторство самого підходу Григорія до співпраці з правителями варварських королівств, здається, недостатньо відзначена дослідниками. Справді, гарні взаємини, налагоджені Григорієм з правителями Австразії, з королівським двором у Толедо, з Теодоліндою та Етельбертом, можуть здаватися нам лише природним ходом речей.

З іншого боку, існує впливова тенденція бачити в Григорії суверена, папу в середньовічному розумінні цього слова, а не єпископа Риму. Але чи не ризикуємо ми в цьому випадку сплутати причини і наслідки? Саме тому, що Григорій поширює свій вплив на всю Європу, організовує духовне завоювання англів, переписується з королями заради церковного блага, він у підсумку досягає становища духовного владика Заходу, а не навпаки.

Але передусім політика, яку будує Григорій на західному напрямі, є його реакцією на розчарування імперією. Це можна чітко простежити за хронологією. Його *Registrum* до 595 р. не містить жодних листів, адресованих королям, за винятком двох послань до Теодолінди. Нагадаємо, що в червні 595 р. розпочинається конфлікт із Маврикієм щодо переговорів із лангобардами.

12 серпня Григорій розсилає енцикліку всім єпископам королівства Хільдеберта, щоб повідомити їм, що «відповідно до давнього звичаю» він призначає «своїм вікарієм нашого брата Вергилія, єпископа міста Арль» [55, р. 143]. Тон листа твердий і безапеляційний: єпископ Арля користуватиметься всіма владними повноваженнями та авторитетом повноправного представника Риму, на чому наполягає папа: «*auctoritatis suae vigore, vicibus nempe sedis apostolicae functus* (виконуючи обов'язки Апостольського престолу і діючи силою власного авторитету)...» [55, р. 143]. Після того як відносини з Константинополем різко зіпсувалися – і з імператором, і з патріархом – Григорій підпорядкував собі галльське духовенство.

Він точно підтверджує і закріплює офіційну доктрину церкви, положення якої містилися у рішеннях чотирьох Вселенських соборів [72, р. 57]. Ця жорсткість і визначеність, які могли б здатися надмірними, лише підкреслюють полемічний характер такої декларації: йдеться про відмову від рішень Константинопольського собору 553 р., що, втім, у свій час викликало сильне невдоволення галльського духовенства, зокрема архієпископа Арля Авреліана [66, р. 191]. За кілька днів папа повідомляє Хільдеберта II про рішення, яке він ухвалив, спираючись, правда, на прохання самого короля. Протягом наступного місяця зустрічаємо ще два листи, адресовані Хільдеберту II та його матері Брунгільді [66, р. 192].

У 596 р. відбулася місіонерська поїздка Августина до англів. Багато листів містять рекомендації посланця папи Брунгільді та її онукам. Звертає на себе увагу, що Григорій звертається не лише до єпископів Галлії, а й

безпосередньо до самих королів, ніби спонукаючи їх таким чином взяти участь у святій місії християнізації. У результаті складається враження, що справа набуває політичного значення. Церква не діє і не хоче діяти в обхід правителів: самі ж правителі повинні всіляко сприяти проповіді Євангелія [72, р. 57]. Григорій урочисто відзначає у *Moralia* це досягнення Христом меж населеного світу. Л. Пінго згадує у зв'язку з цим видіння святого Бенедикта, який одним поглядом охоплює світ під божественним світлом [94, р. 80]. О. Бертоліні особливо відзначає символічне значення описуваної події: завоювання під знаком хреста островів, які шість століть тому бачили армії язичницького Риму [53, р. 280]. Такі дії видаються настільки значними, що нам здається, ніби мрії імператора Клавдія втілилися в життя. Однак більш прозаїчні міркування також не слід сприймати як образу пам'яті святого папи. Справді, англійці, для яких Царство Боже залишалося закритим, стали предметом місіонерських роздумів Григорія задовго до обрання його римським єпископом.

І все ж, випадковий чи той факт, що втілення цих благих задумів почалося лише у 596 р.? Не будемо промовляти богохульних слів, не перетворюючи великого містика на політика, який, зазнавши невдачі на Сході, прагне її компенсувати територіальними здобутками на Заході. Можна цілком припустити й інше: Григорій, маючи справу з імператором, якого переповнюють земні пристрасті, та з константинопольським патріархом, який також більше дбав про мирське, ніж про духовне, вирішив повернутися до здійснення планів своєї молодості. Не усвідомлюючи цього, він керувався у своїх діях тим розрахунком, який удостоївся похвали Христа, який говорив про невірного управителя. Моральний авторитет *sanctissima Respublica*, як казав Григорій, тепер підкріплювався повністю християнізованим Заходом, підконтрольним в духовних справах Апостольському престолу. У такому становищі королі римсько-варварських королівств Заходу починають відігравати далеко не останню роль. Григорій прагне їх просвітлювати, давати поради, а в разі потреби не забуває й підлещитися [94, р. 80].

На фоні імперії він не просто спостерігає, а активно бере участь у становленні нового єдиного християнського світу, що включає раніше абсолютно розрізнені королівства. Імперія – це величезний механізм, дуже старий, не схильний до сумнівів і, тим паче, до покаяння, усі думки якого пов'язані виключно з цим світом, що завжди призводить до неминучих конфліктів із Богом або його слугами. Королівська ж влада – інститут молодий, що перебував на етапі формування, легше піддається впливу. При цьому, наприклад, королівська влада у вестготів безпосередньо освячена кров'ю мученика [94, р. 80].

Історія взаємин Григорія з Реккаредом демонструє, що римський єпископ дуже обдуманно і обережно приймав рішення увійти у прямий контакт із королями. Звернення вестготського короля датоване 589 р. Звісно, у кореспонденції Григорія є один лист, датований П. Евальдом і В. Гартманном періодом між 596-599 рр., у якому король вестготів пояснює папі (слід зауважити, у дуже туманних виразах), чому раніше до нього не прибув кур'єр від королівського двору в Толедо. Аутентичність цього послання не раз ставилася під сумнів, тож ми, для більшої об'єктивності, не будемо його брати до уваги [72, р. 58]. При цьому наступний лист Григорія до Реккареда вже не викликає жодних сумнівів. Він точно датований серпнем 599 р. Папа після десяти років раптом усвідомлює і з подивом згадує, що було б непогано привітати короля вестготів із наверненням у істинну віру, і використовує цю нагоду, щоб окреслити перед королем увесь спектр його обов'язків.

Безумовно, якими б повільними не були засоби комунікації між Римом і Толедо в той час, достеменно відомо, що Григорій був поінформований про навернення вестготського короля щонайменше з квітня 591 р. [72, р. 58] у своєму листі до короля Григорій говорить про навернення готов, а у листі до Леандра – про навернення короля.

Варто відзначити певну еволюцію: через рік після свого обрання на папський престол Григорій висловлює своє задоволення таким важливим

подією, як навернення короля вестготів у істинну віру, у листі до свого друга, колеги та брата по єпископській службі, єпископа Севільї. Через вісім років після навернення він пише безпосередньо королю.

У проміжку часу між цими листами він створює «Діалоги», де не оминає своєю увагою Герменегільду, брата Реккареда, мученика за християнську віру. І потім (ми не можемо відвернутися від цього сюжету) у 595 р. проти Григорія імператором було висунуто дуже серйозне звинувачення, за яким послідував серйозний конфлікт між Римом і Константинополем [99, р. 101].

Отже, ми можемо зробити деякі проміжні висновки щодо цього сюжету. Уважно проаналізувавши наявні у нашому розпорядженні джерела, спираючись на дані з *Registrum* у його нинішньому варіанті [94, р. 81], ми виявляємо, що політика папи Григорія була досить обережною і відзначалася продуманою послідовністю. Налагодження тісних відносин із королями римсько-варварських королівств Заходу активно починається лише після серйозної кризи між Римом і Константинополем.

Якщо послання до Брунгільди, Хільдеберта та Реккареда були лише формально протокольними, чому ми не бачимо до цих подій навіть їхніх слідів? Чому, наприклад, у збірнику відсутні листи папи, у яких він повідомляє королів про свою інтронізацію? До цього можна додати ще один аргумент «від протилежного»: якщо розглянути в комплексі всі листи, адресовані майбутньому єпископу Кентерберійському Августину, то видно, що всі вони стосуються однієї важливої теми. У всіх цих листах ідеться про симонію, про моральний стан духовенства та необхідність його виправлення. Всі описані пороки галльської церкви, як відомо, неможливо датувати саме 595 р. [72, р. 58].

Констатуючи, таким чином, виникнення конфлікту з Константинополем і наступну інтенсифікацію дипломатичної та місіонерської діяльності Григорія на Заході, ми могли б у цьому випадку сказати: *post hoc ergo propter hoc* (після цього, отже, через це – лат.). Однак

слід наголосити, що інтерес, який проявляв Григорієм до встановлення тісних контактів із правителями нових королівств на Заході, сам по собі зовсім ще не означає, що він коли-небудь відмовлявся вважати імперію пріоритетною та найбільш гідною формою політичної організації [72, р. 58].

Говорячи про те, що являла собою ідея імперії для Григорія Великого, нам насамперед потрібно зрозуміти, чи зберігалось у нього переконання, що імперія представляє собою більш зрілу форму політичної влади, ніж та влада, яка складалася в королівствах Заходу. Ми вже зазначали, що в практичному житті Григорій перестав сподіватися на імператора і, можливо, навіть всупереч самому собі втратив якусь віру в імперію як реальну силу, здатну захистити Рим та Італію. Тим не менш залишається знаменита фраза Григорія, яку часто наводять як доказ того, що він ніколи не переставав усвідомлювати перевагу імперії над *regna*. Йдеться, як можна зрозуміти, про формулу, в якій Григорій чітко протиставляє *reges gentium*, які є *domini servorum*, імператору – *dominus liberorum*. Це ще один тип маніхейської максими, що ділить світ на дві частини. Тому можна припустити, що вона не зовсім точно відображає думку Григорія, принаймні не передає всіх її нюансів. Перш ніж спробувати уточнити її зміст, спробуємо, аналізуючи інші тексти, загалом уявити собі, чим була імперія для Григорія [72, р. 58].

Вже сама мова, яку Григорій зазвичай використовує у роздумах про імперію, беззаперечно свідчить про те, що ця тема для нього надзвичайно важлива, а імперія займає виняткове місце у його теоретичних побудовах. Він визначає її такими словами, як: *sancta, pia або Christiana respublica, christianissimum imperium* [100, р. 77]. Імперії, принаймні в теорії, притаманне почуття всесвітності, універсальності: Григорій пише імператриці Константині, дружині Маврикія, що Бог визначив для неї та її чоловіка «очолювати весь світ», і кількома рядками нижче говорить про світ, який їм довірено [100, р. 77]. За цікавою асоціацією Григорій поєднує християнське розуміння імперії з образом, безпосередньо пов'язаним із язичницькими ритуалами, коли йдеться про правителя, який здобув тріумф над своїми

ворогами та топче їхні голови ногами [71, р. 244]. Найбільш репрезентативні тексти датуються жовтнем 596 р., коли щойно відбулося призначення Кіріака новим Константинопольським патріархом, і Григорій сподівається у зв'язку з цим (він швидко перестане помилятися), що новий патріарх не піде шляхом свого попередника [71, р. 244].

Таким чином, на деякий час напруженість між папою та імператором послабшала, що й пояснює емфазу деяких формул у листах Григорія. «Необхідно безперестанку молитися, – пише Григорій, – за життя наших найсвітліших володарів, щоб Всемогутній Бог схилив до їхніх ніг варварські народи, щоб дарував їм довге і щасливе царювання, щоб через християнську імперію утвердилася віра Христова» [72, р. 59].

Про це ж йдеться й в іншому листі, адресованому вже Антіохійському патріарху Анастасію, який, ймовірно, не мав потрапити на очі імператору Маврикію, і в якому, таким чином, лестощі були б марними [73, р. 69]. Тим не менше, Григорій настійно радить молитися за імператора, «бо його життя необхідне світу» [73, р. 69]. Важливість виразу *mundo necessaria* очевидна. З одного боку, самі по собі заклики Григорія молитися за імператора цілком природні і часто зустрічаються в його кореспонденції; він дійсно вважає, і по-іншому це навряд чи могло бути, життя імператора цінним для республіки, для його підданих, для церкви. З іншого боку, видається сумнівним, що Григорій має на увазі тут саме імператора Маврикія – ця конкретна особа не є ціннішою, ніж будь-яка інша. Радше йдеться про імператора як уособлення вищої влади й самої ідеї імперії. Важко припустити, що в червні 597 р. Григорій міг – з огляду на їхні тодішні відносини – називати Маврикія «рідкісною перлиною», посланою Провидінням, якій практично неможливо знайти заміну. Очевидно, що мова йде про роль, місце й функції імператора, а не про конкретну людину, в якій вони тимчасово втілені. Таким чином, за уявленнями Григорія, постать імператора є необхідною для існування цього світу, для нормального функціонування всього всесвіту [73, р. 69].

Варто зазначити, що подібним чином висловлена думка суттєво відрізняється від прямого твердження про універсальний характер імперії, в якому на перший план виходить історичний аспект: імперія універсальна тому, що такою є її природа, її призначення. Але коли йдеться про те, що імператор «необхідний світові», то до ідеї універсальності додається ще й ідея необхідності, тобто змінюється сам кут зору: ми переходимо зі сфери історії у сферу метафізики [73, р. 69]. Імператор постає одним із стовпів правильного світопорядку, у політичній сфері він є видимим утіленням вічної потреби в гармонійній єдності, що передбачається самим етимологічним значенням слова «світ».

На думку Григорія, існують дві опори, два принципи, які гарантують збереження універсального характеру єдиного світу: Церква й імператор. Саме в цьому корениться причина того обурення, яке Григорій висловлює у зв'язку зі спробою узурпації в Константинополі титулу вселенського патріарха. Серед аргументів, які він наводить, рішуче засуджуючи подібні претензії, є один, що безпосередньо стосується того, про що ми щойно говорили. Григорій пише Маврикію в червні 595 р. «Ваш обов'язок – приборкати людину, що завдає шкоди святій Вселенській Церкві, яка сповнилася гордині, прагне носити титул, що виділяє її серед усіх інших, яка звеличує себе й принижує честь вашої імперії, привласнюючи собі це ім'я» [73, р. 69].

На перший погляд, було б дуже спокусливо бачити в цих словах тонкий політичний хід, мета якого – всупереч будь-якій логіці представити претензії Іоанна як образливі й небезпечні для імператорської влади. Але, звісно, якщо розглянути аргументи Григорія в ширшому контексті, нічого подібного ми не побачимо. Відповідно до концепції Григорія, універсалізм є невід'ємною властивістю Церкви, і жоден патріарх не може претендувати на те, щоб бути єдиним утіленням цього атрибуту [88, р. 17]. Адже, зрештою, Іоанн Константинопольський прагне саме того, щоб, використовуючи на свою користь універсалізм Церкви, заснувати для себе духовну імперію. Якщо

дозволити йому це зробити, у імператора з'явиться конкурент. Надзвичайно показово, що Григорій Великий у цьому питанні виступає з позицій, які наче наперед заперечують претензії на універсальний суверенітет у духовних справах – ті претензії, на які згодом почнуть зазіхати вже його власні наступники, що врешті призведе до добре відомого протистояння між імперією та західним патріархатом, більш відомим під назвою папства. Отже, теза про те, що Григорій радше є останнім папою античності, ніж першим папою Середньовіччя, отримує переконливе підтвердження.

Детально розглянувши, яке місце в уявленнях Григорія займають імперія, імператор і їхня роль у світопорядку, варто повернутися до вже згаданої опозиції між *imperator dominus liberorum* («імператор – володар вільних») і *reges gentium domini servorum* («царі народів – володарі рабів»). Якщо тлумачити її буквально, то немає сумніву, що Григорій віддає імперії моральну перевагу перед «*regna*»: в імперії основоположним принципом організації є свобода, тоді як у «царствах народів» – рабство. Григорій – підданий імперії і пишається цим [88, р. 17].

Цікавий для нас вислів у листах Григорія з'являється двічі. Вперше – у листі, датованому вереснем 600 р.: Григорій докоряє колишньому консулу Леонтію за те, що той наказав побити різками якогось Лібертіна за фінансові зловживання. Папа заявляє, що такими діями Леонтій шкодить власній репутації, ображає Бога і, особливо, кидає тінь на славу імператора: «Адже між царями народів і римським імператором є така різниця: царі народів – володарі рабів, тоді як римський імператор – володар вільних людей» [72, р. 87]. Через три роки, вітаючи імператора Фоку зі вступом на престол, Григорій нагадує про необхідність певних змін після тиранії імператора Маврикія: «Щоб усі знову могли спокійно володіти своїм майном, без страху радіти тому, що здобуто чесним шляхом. Щоб кожен знову здобув свою свободу під ярмом вашого благословенного правління. Бо різниця між царями народів і імператорами республіки полягає в тому, що царі є

правителями рабів, тоді як імператори республіки – володарі вільних людей [72, р. 87].

Повторення однієї й тієї самої думки майже тими самими словами (лише *imperator Romanorum* замінюється на *imperatores reipublicae*) підказує, що перед нами не просто добре продуманий політичний принцип, а фактично вже загальне місце, усталена формула. В обох випадках ідеться про те, щоб нагадуванням про належну модель поведінки викликати почуття сорому за дії, які не відповідають римській системі цінностей і римським політичним принципам.

У листі до імператора Фоки Григорій також намагається переконати нового правителя утриматися від повторення прикрого прикладу свого попередника. Втім, Григорій додає: «Однак ми висловлюємо це радше як прохання, а не як пораду. Нехай всемогутній Господь тримає ваше серце у своїх руках» [17].

Таким чином, Григорій убезпечує себе від звинувачень у втручанні в справи імператора: він не пропонує жодної політичної програми, а лише обіцяє заступатися за нього перед Богом – прийом і хитрий, і вишуканий водночас.

Головне ж залишається незмінним: Григорій Великий вважає імперію політичною організацією, покликаною захищати свободу (*libertas*) своїх громадян і доводить це переконання до відома самого імператора [83, р. 77]. Звісно, це – ідеал. В обох випадках, які ми розглядали, Григорій цілком справедливо визнає, що цей ідеал далекий від втілення у реальному житті. Він не стверджує, що світ справді поділений між ідилічною *Respublica* і варварськими тираніями. Навпаки, Григорій зауважує, що тиранія стала явищем загальним, і що між *imperator* та *reges* уже немає суттєвої різниці.

У цьому контексті показово зіставити лист до Леонтія з іншим листом Григорія, адресованим Іоанну Константинопольському й написаним через сім років, коли папа дізнався, що суворий патріарх наказав побити священника. Григорій був настільки приголомшений, що все його послання

фактично зводиться до одного прохання: «Напишіть мені скоріше, що це – наклеп!» [83, р. 77].

Отже, папа не мав жодних ілюзій щодо того, як насправді обходяться зі свободою (*libertas*) підданих «святого імператора». Цілком можливо, що й сам імператор Фока не викликав у нього особливої довіри. Крім того, варто зрозуміти, кого саме мав на увазі Григорій, говорячи про *reges gentium*. Слово *gentes* часто трапляється в його листах до франкських правителів і, безумовно, не має жодного зневажливого відтінку. У цьому значенні *gentes* зовсім не є синонімом *barbari*, а просто означає «незалежні народи». Як пояснює Ісидор Севільський, *gentes* походять від розбіжностей мов [96, р. 98].

Отже, державам, розділеним етнічними відмінностями, протиставляється імперія, що теоретично ґрунтується на праві й об'єднана тим, що Григорій називає *reipublicae disciplina* – «кладом (або устроєм) республіки» [96, р. 98].

Слово *gentium* з'являється у Святому Письмі як протиставлення Царству Божому, тобто, зрештою, як варіант поняття *mundus* («світ») – згідно зі святим Іоаном. Сам Григорій, коментуючи хронологічні вказівки євангеліста Луки, що стосуються Івана Хрестителя («у п'ятнадцятий рік правління Тиберія...» (Лк. 3:1)), зазначає, що євангеліст подає дати *per regem gentium et principes Iudaeorum* – «через царя народів і князів юдейських». І ось уже Тиберій постає як *rex gentium*, тобто в даному випадку – правитель язичників [56, р. 48].

Саме ця тонкість і складність, із якою Григорій вживає цей вислів, на нашу думку, надзвичайно ускладнює точне розуміння того, що саме він має на увазі під *reges gentium* у тих листах, де вони протиставляються імператорові. Видається малоймовірним, щоб Григорій хотів таким чином кинути тінь на правителів західних королівств. Це означало б, що у формулу можна було б внести таку поправку: «між Маврикієм і Реккаредом різниця

полягає в тому, що...» – але, зважаючи на загальний контекст творів Григорія, абсурдність такого припущення не потребує пояснень [56, р. 48].

Справді, Григорій не вдається до конкретики – він міркує в найзагальнішому плані й прагне показати, що імператорові, з огляду на його становище в загальному світовому порядку, а також беручи до уваги антично-римське походження його влади, не личить поводитися як будь-якому іншому правителю (малому князю). У Франції доби старого ладу в такому випадку сказали б: «як турок», маючи на увазі султана. Але сарказм Мольєра чи Вольтера не заважав французьким королям підтримувати традиційно добрі відносини з Близькою Портою.

Таким чином, Григорій прагне утвердити свою віру в універсальну імперію – прекрасну в теорії, хоча її крихкість на практиці він добре усвідомлює. Він чудово розуміє, що ця споруда вже руйнується, принаймні на Заході. Імператор-переможець, який топче ногами підкорені народи, гарант свободи особистості й власності — чи не став він уже історією? Історичному порядку, заснованому на антично-римській традиції, прийшов час поступитися місцем новому порядку, заснованому на Священному Писанні. Імператор володіє владою як спадкоємець цезарів, але Григорій шукає нову основу й опору для цієї влади, і створювана ним теорія вже не обмежується лише державною сферою: будь-яка влада – світська чи церковна, імператорська чи королівська – може скористатися нею на свою користь [57, р. 43].

Звертаючись до творів блаженного Августина та до Біблії, Григорій вибудовує нову концепцію. При цьому він намагається все пояснити: спочатку усі люди були рівними. Як з'явилася влада? Чим виправдана її поява? Хто гідний її мати? Врешті-решт, Григорій створює новий образ політичної спільноти. І якщо в цій новій конструкції імперія продовжує існувати, то вже не як історична спадщина минулого, а як (і ми вже це бачили) необхідність, що впливає з загального світопорядку. Ідеал *rex bonus* – доброго, морального володаря – стане центром цієї концепції [57, р. 44].

Підсумовуючи вищевикладене можемо констатувати, що погляди папи Григорія Великого становлять перехідний етап між античною концепцією державної влади та середньовічною християнською політичною думкою. У своїх творах і посланнях Григорій поєднав римську традицію державності з богословським осмисленням влади як служіння. Для нього імперія залишалася символом впорядкованого світового ладу, освяченого Божим проведінням, але водночас він дедалі виразніше усвідомлював неминучість нового політичного устрою, заснованого на духовній єдності християнського світу. На противагу східній імперській ідеології Григорій формує власне бачення ролі папства як морального арбітра між світськими володарями, наголошуючи, що справжня влада має ґрунтуватися не на силі чи спадковості, а на особистій доброчесності правителя.

У концепції Григорія формується ідеал *rex bonus* – «доброго короля», який поєднує риси пастиря та судді, слуги Божого й відповідального володаря. Саме ця ідея започаткувала новий етап у становленні середньовічного політичного мислення, де християнська мораль стає критерієм легітимності будь-якої влади. Конфлікт Григорія з імператором Маврикієм і його активна співпраця з правителями варварських королівств Заходу свідчать про поступовий занепад античної імперської моделі й народження нової християнської Європи, у якій духовна місія Риму стає центром морального та культурного єднання народів. Таким чином, діяльність Григорія Великого заклала інтелектуальні та етичні підвалини для утвердження папства як провідного чинника політичного та духовного життя Середньовіччя.

ВИСНОВКИ

Аналіз становлення Григорія Двоєслова як церковного діяча дозволяє зробити висновок, що його особистість і майбутня діяльність формувалися під впливом складних політичних, соціальних та духовних обставин кінця VI – початку VII ст. Народившись у знатній римській родині, пов'язаній із сенаторською аристократією, він отримав належну освіту, що включала як знання класичної літератури, так і богословську підготовку. Дитячі роки Григорія припали на часи воєн і облоги Риму, що наклало відбиток на його світогляд, виховавши в ньому відчуття нестабільності та необхідності шукати захист у Бозі.

Його досвід державної служби на посаді префекта Риму сформував у ньому навички управління, які він згодом застосував у церковному адмініструванні. Перехід до монашого життя був не лише внутрішнім покликанням, а й свідомим вибором, що дав йому можливість глибше зрозуміти духовні потреби людей. Засновані ним монастирі стали осередками релігійної освіти та чернечої дисципліни, а сам Григорій поступово поєднав аристократичний досвід, державну практику та духовне служіння.

Важливим етапом становлення було його перебування у Константинополі як апокрисіарія. Попри дискусії щодо рівня володіння грецькою мовою, дипломатична місія дала йому безцінний досвід у сфері міжцерковних і політичних відносин, а також можливість безпосередньо долучитися до богословських суперечок. Саме тут він виробив уміння вести переговори, шукати компроміси, але й водночас відстоювати позиції Римської Церкви.

Обрання Григорія папою стало логічним завершенням його попередньої діяльності. Уже з перших днів понтифікату він проявив себе як енергійний та принциповий керівник. Він реформував управління Церквою, впорядкував діяльність архиєпископа, створив посаду *vicedominus* для уникнення концентрації влади в одних руках, налагодив регулярні синоди

духовенства. Його адміністративні здібності виявилися також у раціональній організації господарства Церкви, відомого як Патримоній святого Петра. Григорій розробив чітку систему управління величезними земельними володіннями, контролював фінансові потоки та особисто дбав про добробут орендарів і колонів, захищаючи їх від зловживань чиновників.

У надзвичайно складних умовах, коли Італія потерпала від вторгнень лангобардів і водночас перебувала у залежності від Візантії, Григорій виявив політичну гнучкість. Він умів лавірувати між зовнішніми силами, домагаючись миру й захисту населення, але водночас не поступався у принципових питаннях церковної автономії. Його листи свідчать про тверду позицію у відносинах із візантійськими чиновниками, а також про особисту мужність, коли доводилося відстоювати права Церкви навіть перед імператором.

Отже, становлення Григорія Двоєслова як церковного діяча було результатом поєднання кількох чинників: аристократичного походження, якісної освіти, досвіду державної служби, дипломатичної практики, а також глибокого духовного життя. Саме ця унікальна комбінація зробила його не лише визначним пастирем, а й ефективним адміністратором і політиком. Він зумів перетворити Римську Церкву на потужний центр духовного та суспільного життя, який перебрав на себе функції, занепалі внаслідок руйнування старих державних структур.

Таким чином, вже на етапі становлення Григорія сформувався його стиль служіння: поєднання молитви і дії, духовного смирення і політичної твердості, уваги до богословських дискусій і турботи про найдрібніші господарські справи. Це дозволило йому закласти основи тієї моделі папства, яка визначала розвиток Західної Церкви протягом наступних століть.

Аналіз творчої спадщини папи Григорія I Великого (Двоєслова) засвідчує, що його праці стали однією з найвагоміших складових інтелектуальної культури раннього Середньовіччя. На відміну від багатьох своїх попередників, Григорій не намагався створити оригінальну

богословську систему чи нову філософську концепцію. Він залишився у межах традиції, значною мірою спираючись на спадщину Августина, яку активно популяризував і творчо розвивав. Проте саме ця відсутність системності зробила його твори більш доступними та зрозумілими для широкого кола читачів. Григорій писав мовою, близькою до свого часу, намагаючись дати відповіді на конкретні виклики доби – політичні кризи, занепад освіти, моральну невпевненість суспільства, страх перед загрозами з боку варварських племен.

Його спадщина характеризується пастирсько-практичною спрямованістю. Григорій прагнув не стільки розробляти складні догматичні конструкції, скільки вказати людині шлях до глибшого християнського життя. Він бачив своє завдання в тому, щоб утішати пригнічених, підтримувати знедолених і навчати духовних провідників. Саме тому в центрі його творів стоїть питання моральної поведінки, покликання священника, обов'язку християнина перед Богом і ближніми.

Особливе місце у спадщині Григорія займає його найбільша екзегетична праця – «Моралії на книгу Йова», яка поєднує тлумачення біблійного тексту з моральними та алегоричними роздумами. Цей твір був надзвичайно популярним у Середньовіччі, оскільки відповідав на вічні питання про сенс страждання, терпіння та Божу справедливість. Не менш важливими є «Гомілії на Євангеліє» та «Гомілії на пророка Єзекіїля», які стали взірцем для численних поколінь проповідників. Вони сформували гомілетичну традицію, що зберігалася в Західній Церкві аж до схоластичної доби.

Ще одним вагомим внеском Григорія стало «Пастирське правило» – твір, який набув поширення як на Заході, так і на Сході. Ця книга стала настільним посібником для священнослужителів, а на Майнцькому соборі 813 р. була визнана найважливішою після Святого Письма і канонічного права. У ній Григорій змалював ідеал пастиря як людини бездоганної поведінки, милосердної, смиренної, але водночас сміливої у викритті

неправди. Вимоги до духовного провідника, сформульовані ним, залишилися актуальними упродовж багатьох століть.

Не можна оминати увагою і «Діалоги», що стали першим агіографічним зібранням, присвяченим італійським святим. Хоча в них значне місце займають описи чудес, сам Григорій наголошував, що головне значення має не диво, а доброчесність. Його твори про святих мали величезний виховний і духовний вплив, адже формували ідеал християнської святості як самопожертви, любові до ближнього та готовності до страждання заради інших. Вони сприяли поширенню культу святих і започаткували жанр «видінь», який досяг свого апогею у «Божественній комедії» Данте.

Важливим аспектом є й те, що Григорію приписують низку літургійних збірок, зокрема «Сакраментарій», «Антифонарій» і «Респонсал». Хоча достовірність їхнього авторства залишається дискусійною, саме з його ім'ям пов'язане становлення григоріанського співу, який став одним із найяскравіших виразів духовної культури Середньовіччя.

Значення Григорія Великого виходить далеко за межі богослов'я. Його вплив простежується у гомілетичі, екзегетичі, літургійній традиції, а також у формуванні середньовічної картини світу. Його символічні тлумачення природи, біблійних текстів та історичних подій були активно використані численними авторами від Ісидора Севільського до Антонія Падуанського. Крім того, численні компіляції та збірки цитат з його творів свідчать про те, що Григорій був одним із найбільш читаних авторів середньовічної Європи.

Отже, підсумовуючи, можна сказати, що папа Григорій I Великий став тією постаттю, яка визначила обличчя Західної Церкви на багато століть. Його твори не тільки відображали духовні потреби епохи, а й формували її. Він був не теоретиком-новатором, а практиком-пастирем, здатним поєднати глибину богословської думки з конкретними викликами часу. Завдяки цьому його спадщина мала колосальний вплив на подальший розвиток богослов'я, літургії, духовності та культури християнського Заходу.

Роздуми та практична діяльність папи Григорія Великого стали визначальним рубежем у розвитку західноєвропейської політичної думки, позначивши перехід від античної моделі влади до християнсько-середньовічної концепції правління. Григорій поєднав у своїй особі традицію римського державного мислення з богословським розумінням влади як морального служіння. Його світогляд формувався в умовах занепаду старої Римської імперії та зростання ролі нових королівств Заходу. Папа сприймав імперію як священну і водночас земну інституцію, що покликана підтримувати порядок, однак розумів її історичну обмеженість і втрату здатності бути справжнім носієм християнської універсальності. Саме тому Григорій звертається до нових політичних реалій — до франкських, вестготських і лангобардських правителів, намагаючись вплинути на них через морально-релігійні настанови. У своїй практиці він уже не просто служитель імперії, а духовний наставник і посередник між Церквою та світською владою.

Центральним елементом його політичної доктрини стає ідея *rex bonus* — доброго і благочестивого володаря, який править не страхом і насильством, а власним прикладом і моральною досконалістю. Григорій наголошував, що справжній правитель має усвідомлювати себе служителем Божої волі, а не самодержцем, і саме цим забезпечується легітимність влади. Водночас у його трактуванні імператор і король уже не протиставляються як два різні типи влади — обидва постають як частини єдиного Божого задуму, покликаного підтримувати порядок у світі. Такий підхід свідчить про зародження універсальної християнської політичної системи, у центрі якої стоїть не держава, а моральна спільнота віруючих. Конфлікт із Маврикієм, боротьба з патріархом Константинопольським та активна дипломатична діяльність Григорія на Заході засвідчують його прагнення утвердити незалежність і авторитет римського престолу, що згодом стане основою середньовічної ідеї папського верховенства. У такий спосіб Григорій Великий не лише завершив епоху пізньої античності, але й заклав підвалини для нової європейської

цивілізації, в якій духовна влада папства перетворюється на головний чинник політичного й культурного єднання християнського світу.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

Джерела:

1. Bede's Ecclesiastical History of England. London: Penguin Books, 2003. 400 p.
1. a. Beda, Venerabilis. Vita Sancti Gregorii Magni. *Venerabilis Bædæ Opera Historica*, ed. Charles Plummer. Vol. I. Oxford: Clarendon Press, 1896.
2. Gregory the Great (Saint). Homilies on the Book of the Prophet Ezekiel. Etna, California: Center for Traditionalist Orthodox Studies, 2008. 494 p.
3. Gregory of Tours. History of the Franks. New York: Columbia University Press, 1916. 326 c.
4. Jacobus de Voragine. The Golden Legend: Readings on the Saints. Princeton, NJ: Princeton University Press, 1995. 416 p.
5. Paul the Deacon. The Life of Saint Gregory the Great (Vita Sancti Gregorii Magni): a translation and commentary. Omaha, Nebraska, 1951. 122 c.
6. Paul the Deacon. History of the Langobards. New York: Green & Co., 1907. 437 p.
7. John of Damascus. The Fount of Knowledge. Washington, D.C.: Fathers of the Church / Catholic University of America Press, 1958. 426 p.
8. Gregory I (Saint Gregory the Great). Pastoral Care (Regula Pastoralis). Westminster, MD: Newman / Paulist Press, 1950. 281 p.
9. Gregory the Great (Saint Gregory I). Moral Reflections on the Book of Job, Volume 1: Preface and Books 1–5. Minnesota: Liturgical Press, 2014. 408 p.
10. Gregory I (Saint Gregory the Great). The Dialogues of Saint Gregory the Great: Divided into four books, wherein he entreateth of the lives and miracles of the saints in Italy and of the eternity of men's souls. London: P. L. Warner, 1911. xxvi, 282 p.
11. Felix Toletanus. Vita sancti Iuliani Toletani episcopi. Patrologiae Cursus Completus. Series Latina. Paris: J.-P. Migne, 1862. Tom. XCVI (96). P. 433–440.

12. Thomas of Split. History of the Bishops of Salona and Split. Budapest; New York: Central European University Press, 2006. 314 p.
13. Isidorus Hispaliensis. De Viris Illustribus Liber [електронний ресурс]. Режим доступу: https://www.documentacatholicaomnia.eu/02m/0560-0636,_Isidorus_Hispaliensis,_De_Viris_Illustribus_Liber,_MLT.pdf
14. Johannes Hymmonides. Vita S. Gregorii Magni [електронний ресурс] Режим доступу: [https://la.wikisource.org/wiki/Vita_S._Gregorii_Magni_\(Johannes_Hymmonides\)](https://la.wikisource.org/wiki/Vita_S._Gregorii_Magni_(Johannes_Hymmonides))
15. Register of the Epistles of Saint Gregory the Great [електронний ресурс]. Режим доступу: [https://www.documentacatholicaomnia.eu/01p/0590-0604,_SS_Gregorius_I_Magnus,_Registri_Epistolarum_\[Schaff\],_EN.pdf](https://www.documentacatholicaomnia.eu/01p/0590-0604,_SS_Gregorius_I_Magnus,_Registri_Epistolarum_[Schaff],_EN.pdf)
16. Ioannes Diaconus. S. Gregorii Magni vita. [електронний ресурс]. Режим доступу: [https://la.wikisource.org/wiki/Vita_S._Gregorii_Magni_\(Johannes_Hymmonides\)](https://la.wikisource.org/wiki/Vita_S._Gregorii_Magni_(Johannes_Hymmonides))
17. Morals on the book of job by St. Gregory the Great, translated with notes and indices. Oxford: John Henry Parker; J. G. F. and J. Rivington, London, 1844. [електронний ресурс]. Режим доступу: <https://www.lectionarycentral.com/gregorymoraliaindex.html>

Література:

17. a. Antiseri D., Reale G. Western Philosophy from the Origins to Our Days. Antiquity and the Middle Ages. St. Petersburg: Pneuma, 2003. 688 p.
18. Боднарюк Б. Цезаропапізм і папоцезаризм як два шляхи розвитку Християнської Церкви в структурі державної влади. *Питання стародавньої та середньовічної історії, археології й етнології*. Чернівці, 2001. Т. 1 (11). С. 46-56.

- 19.Herrin J. *Ravenna: Capital of Empire, Crucible of Europe*. Princeton, NJ: Princeton University Press, 2020. 352 p.
- 20.Everist M., Forrest T. *The Cambridge History of Medieval Music*. Cambridge: Cambridge University Press, 2018. xx + 900 p.
- 21.Rousseau Ph. *A History of the Orthodox Church*. Madison, WI: University of Wisconsin Press; London: Duckworth, 2018. xxxiv + 554 p.
- 22.Fernández D., Lester M., Wood J. *Rome and Byzantium in the Visigothic Kingdom: Beyond Imitatio Imperii*. Amsterdam: Amsterdam University Press, 2023. 374 p.
- 23.Hiley D. *Gregorian Chant*. Cambridge: Cambridge University Press, 2009. 250 p.
- 24.Кашук О. Благо страждання у вченні Григорія Великого (Двоєслова). *Метрон. Журнал з Еклезіології і Церковного Права*. 2015. № 12. С. 141-157.
- 25.Кашук О. Духовна досконалість у вченні Григорія Великого. Наукові записки *Українського католицького університету*. Серія: Богослов'я. 2015. Вип. 2. С. 179-196.
- 26.Кашук О. Земний добробут у житті праведних та неправедних людей у вченні папи Григорія I (Двоєслова). *Наукові записки Українського Католицького Університету*. Богослов'я. Вип. 1. Львів 2009. С. 96-108.
- 27.Кашук О. Земні блага як цінність в ученні Григорія Великого. *Формування ринкової економіки в Україні*, Спецвипуск: *Сучасна парадигма управління та Острозька Біблія*. 2009. Вип. 20. С. 97–99.
- 28.Кашук О. Минуче щастя у творчості Григорія Великого. *Наукові записки Львівського університету бізнесу та права*. 2008. Вип. 2. С. 204–216.
- 29.Кашук О. Суть і характерні риси щастя, пов'язаного з володінням земними благами, у творчості Григорія Великого. *Іноземна філологія: Український науковий збірник*. 2010. Вип. 122. С. 255-262.

30. Ward-Perkins B. *The Fall of the Roman Empire: A New History of Rome and the Barbarians*. Oxford: Oxford University Press, 2005. 296 p.
31. McKitterick R. The Papacy and Byzantium in the Seventh Century. *Journal for Late Antique Religion and Culture*. 2016. Vol. 10. P. 1-30.
32. Evans D. Gregory the Great and the Apostolic Tradition. *Journal of Ecclesiastical History*, vol. 56, no. 2 (2005). P. 223–246.
33. Chitwood Z. *Byzantine Legal Culture and the Roman Legal Tradition, 867–1056*. Cambridge; New York: Cambridge University Press, 2017. 236 p.
34. Отрош М. Вчення римської церкви про поділ церковної і державної влади та взаємовідносини між ними у період від міланського едикту 313 року до розділення східної і західної церков у 1054 році. *Часопис Київського університету права*. 2015. № 3. С. 350-353.
35. Певницкий В. Св. Григорий Двоеслов – его проповеди и гомилетические правила. *Св. Григорий Двоеслов, его проповеди и гомилетические правила*. Киев: тип. Киевопечер. лавры, 1871. С. 27-124.
36. Lombardo E. I Sermones de sancto Antonio fra XIII e XIV secolo. Status quaestionis ed edizione del sermone. *Rivista LII*, fascicoli 1–2 (2012). P. 9–44.
37. McGeer Eric J. Education in the Byzantine Empire. *The Oxford Handbook of Byzantine Studies*. Oxford: Oxford University Press, 2008. P. 532–551.
38. Mac Master Th., Matheou N. *Italy and the East Roman World in the Medieval Mediterranean: Empire, Cities and Elites, 476–1204*. London; New York: Routledge, 2021. 400 p.
39. Wickham C. *Framing the Early Middle Ages: Europe and the Mediterranean 400–800*. Oxford: Oxford University Press, 2005. 1018 p.
40. Llewellyn P. The Roman Church in the Seventh Century: The Legacy of Gregory I. *The Journal of Ecclesiastical History*. 1974. № 4. P. 363-380.

- 41.Green B. The Theology of Gregory the Great: Christ, Salvation and the Church. *A Companion to Gregory the Great*, edited by Carol Harrison et al. Leiden; Boston: Brill, 2013. P. 133–156.
- 42.Keskiaho J. Visions and the Afterlife in Gregory's «Dialogues». *Imagining the Medieval Afterlife*. Cambridge: Cambridge University Press, 2020. P. 225–246.
- 43.Miller D. Papal-Lombard Relations during the Pontificate of Pope Gregory I. *The Journal of Ecclesiastical History*. 1969. Vol. 20, no. 3. P. 257-272.
- 44.Anlezark D. Gregory the Great: Reader, Writer and Read. *Studies in Church History*. 2012. Vol. 48. P. 12-34.
- 45.Arcari P. M. Idee e sentimenti politici dell'Alto Medioevo. Milano: A. Giuffrè, 1968. xi, 1023 p.
- 46.Ashwort H. The Liturgical Prayer of St. Gregory the Great. *Traditio*. 1959. 15. P. 107-161.
- 47.Ashworth H. The influence of the Lombard invasions on the Gregorian Sacramentary. *Bulletin of the John Rylands Library*. 1953-4. Vol. 36. P. 305-327.
- 48.Ashworth H. The liturgical prayers of St. Gregory the Great. *Traditio*. 1959. Vol. 15. P. 107-161.
- 49.Bartelink G. J. M. Pope Gregory the Great's Knowledge of Greek. *Gregory the Great: A Symposium*. Notre Dame: University of Notre Dame Press, 2001. P. 117-136.
- 50.Batiffol P. Saint Gregoire le Grand. Paris: J. Gabalda et fils, 1928. 245 p.
- 51.Bertolini O. Roma di fronte a Bisanzio ed ai Longobardi. Bologna: Cappelli Editore, 1941. 890 p.
- 52.Blet P. Histoire de la representation diplomatique du Saint Siège, des origines à l'aube du XIXe siècle. Citta del Vaticano: Archivio Vaticano, 1982. 537 p.
- 53.Brown T. S. Imperial Administration and Aristocratic Power in Byzantine Italy A.D. 554–800. London: British School at Rome, 1984. xvi + 288 p.

54. Buddenseig T. Gregory the Great, destroyer of pagan idols. *Journal of the Warburg and Courtauld Institute*. 1965. Vol. 38. P. 44-65.
55. Chadwick O. Gregory of Tours and Gregory the Great. *Journal of Theological Studies*. 1949. № 3. P. 38-49.
56. Courcelle P. St Gregoire le Grand a l'ecole de Juvenal. *Studi e Materiali di storia della religioni*. 1967. Vol. 38. P. 120-24.
57. Cześ B. Święty Grzegorz Wielki – wzór człowieka i pasterza. *Teologia patrystyczna*. 2005. № 2. S. 8-9.
58. Dagens C. La fin des temps et l'Église selon Saint Grégoire le Grand. *Recherches de Science Religieuse*. 58. 2. 1970. P. 278-289.
59. de Vogüé A. The Views of St. Gregory the Great on the Religious Life in His Commentary on the Book of Kings (II). *Cistercian Studies*. 1982. Iss. 17/3. P. 230-231.
60. Demacopoulos G. 'Gregory the Great and the Sixth-Century Dispute over the Ecumenical Title. *Theological Studies*. 2009. Iss. 70. P. 600–621.
61. Demacopoulos G. Gregory the Great and a Post-Imperial Discourse. *Power and Authority in Eastern Christian Experience*. New York: Theotokos Press, 2011. P. 120–137.
62. Demacopoulos G. The Invention of Papal Authority: Gregory I and the Claims of the Universal Bishop. Washington, D.C.: The Catholic University of America Press, 2013. 272 p.
63. Diehl Ch. Études sur l'administration byzantine dans l'exarchat de Ravenne, (568-751). Paris, 1888. 421 p.
64. Duchesne L. L'Eglise au VIe siècle. Paris: E. de Boccard, 1925. viii+663 p.
65. Duchesne L. Le Liber pontificalis: texte, introduction et commentaire. 2 vols. Paris: E. Thorin, 1886–1892. Vol. 1 – 1886. 536 p.; Vol. 2 – 1892. 770 p.
66. Dudden F. H. Gregory the Great, His Place in History and Thought. New York: Longman, Greens and Co, 1967. vol. 1. 476 p.
67. Dvornik F. Byzance et la promauté romaine. Paris: Cerf, 1967. 160 p.

68. Evans G. R. *The Thought of Gregory the Great*. Cambridge: Cambridge University Press, 1986. 164 p.
69. Ferrua A. Gli antenati di San Gregorio Magno. *Civiltà cattolica*. 1964. Vol. CXV, N 4. P. 238-246.
70. Fischer E. H. Gregor der Grosse und Byzanz. Ein Beitrag zur Geschichte der papstlichen Politik. *Zeitschrift der Savigny-Stiftung*. 1950. 67. S. 15-144.
71. Goubert P. Patriarches d'Antioche et d'Aléxandrie contemporains de Saint Grégoire le Grand. *Notes de prosopographie Byzantine. Revue des Études Byzantines*. 1967. XXV. P. 65-76.
72. Griffe E. Le Liber Pontificalis au temps du Pape St Gregoire. *Bulletin de Litterature Ecclesiastique*. 1956. Vol. 57. P. 65-70.
73. Grover A. Exegesis and Spirituality in the Writings of Gregory the Great. *A Symposium on Pope Gregory the Great (550-604)*. University of Notre Dame, 2001. P. 168-180.
74. Hallinger K. Papst Gregor der Grosse und hl. Benedikt. *Studia Anselmiana*. 1957. 42. P. 231-319.
75. *History of the Church*. Vol. II: The Imperial Church from Constantine to the Early Middle Ages / Ed. H. Jedin, J. Dolan. New York: Seabury Press, 1980. 872 p.
76. Hofer G. "Victrix ratio" – "vera Philosophia": La "rationalitas" nei contenuti e nelle strutture argomentative di Gregorio Magno. *Studi medievali*. 1996. III, 37 (1996). P. 625-670.
77. Hurten H. Gregor der Grosse und der mittelalterliche Episkopat. *Zeitschrift für Kirchengeschichte*. 1962. 73. P. 16-41.
78. Kellett F. *Pope Gregory the Great and his Relations with Gaul*. Cambridge, 1889. 120 p.
79. Llewellyn P. The Roman Church in the seventh century: the legacy of Gregory I. *Journal of Ecclesiastical History*. 1974. Vol. 25. P. 363-80.
80. Markus R. Gregory the Great and a Papal Missionary Strategy. *Studies in Church History*. 1970. Vol. 6. P. 29-38.

81. Markus R. Gregory the Great and his world. Cambridge: Cambridge University Press, 1997. 241 p.
82. Markus R. Gregory the Great's Europe. *Royal Historical Society*. 1981. Vol. 31. P. 21–36.
83. Marrou H.-I. La place du haut Moyen Âge dans l'histoire du christianisme. *Settimane di studio del Centro italiano di studi sull'alto Medioevo*. 1961. IX. P. 595-630.
84. Martindale J.R. The Prosopography of the Late Roman Empire. Vol. 3. A.D. 527-641. Cambridge: Cambridge University press, 1992. 760 p.
85. McCulloch J. The cult of relics in the letters and Dialogues of Pope Gregory the Great. *Traditio*. 1976. Vol. 32. P. 145-84.
86. McNally R. Gregory the Great (590-604) and his declining world. *Archivum Historiae Pontificiae*. 1978. Vol. 16. P. 7-26.
87. Moorhead J. Gregory the Great. London, New York: Routledge, 2005. 177 p.
88. Moorhead J. Taking Gregory the Great's Dialogues seriously. *Downside Review*. 2003. 424. P. 197–210.
89. Norberg D. Qui a composé les lettres de saint Grégoire le Grand? *Studi Medievali*. 1980. Vol. 21. P. 1–17.
90. Ostrogorsky G. Histoire de État byzantin. Paris: Payot, 1956. 651 p.
91. Peterson J. «Homo omnino Latinus»? The Theological and Cultural Backgrounds of Pope Gregory the Great. *Speculum*. 1987. 62. P. 529-551.
92. Pingaud L. La politique de saint Grégoire le Grand. Paris: Ernest Thorin, 1872. 310 p.
93. Porcel O. M. La doctrina monastica de san Gregorio Magno y la “Regula monachorum”. Madrid, 1951. 227 p.
94. Richards J. Consul of God. The Life and Times of Gregory the Great. London: Routledge, 2014. 309 p.

95. Salmon P. Le texte de job utilisé par S. Grégoire dans les *Moralia*. *Miscellanea biblica et Orientalia r.p. A. Miller oblata*. Rome, 1951. P. 187-194.
96. Straw C. Gregory the Great: Perfection in Imperfection. Berkeley, CA: University of California Press, 1988. 250 p.
97. Tuilier A. Grégoire le Grand et le titre de patriarche oecuménique. *Grégoire le Grand: Colloques Internationaux du Centre National de la Recherche Scientifique. Chantilly, 15-19 September 1982*. Paris, 1986. P. 69-82.